

Prikazi vojnika na rimskim kamenim spomenicima u Dalmaciji i južnoj Panoniji

Pušić, Antonia

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:426212>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Antonia Pušić

**PRIKAZI VOJNIKA NA RIMSKIM KAMENIM SPOMENICIMA U
DALMACIJI I JUŽNOJ PANONIJI**

Diplomski rad

Mentor:

Dr. sc. Iva Kaić, doc.

Zagreb, 2022.

SADRŽAJ

1. Uvod	4
2. Rimska vojska na području Dalmacije i južne Panonije	6
3. Prostorna i vremenska rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika	11
4. Prikazi vojnika na rimskim kamenim spomenicima	21
4.1. Prikazi vojnika na rimskim kamenim spomenicima u Dalmaciji	22
4.2. Prikazi vojnika na rimskim kamenim spomenicima u južnoj Panoniji	32
5. Utjecaj carske portretistike na prikaze vojnika u Dalmaciji i južnoj Panoniji	39
6. Prikazi vojne opreme na rimskim kamenim spomenicima s prikazima vojnika u Dalmaciji i južnoj Panoniji	44
6.1. Prikazi oružja	45
6.1.1. Koplja, sulice i pila	45
6.1.2. Mačevi	48
6.1.3. Bodeži	51
6.2. Prikazi zaštitne opreme	53
6.2.1. Štitovi	53
6.2.2. Oklopi	55
6.2.3. Kacige	57
6.3. Prikazi osobne opreme	59
6.3.1. Odjeća	59
6.3.2. Obuća	64
6.3.3. Pojasevi	65
6.4. Prikazi ostale opreme	67
7. Zaključak	73
8. Katalog	75
9. Popis priloga	144

9.1. Popis karata.....	144
9.2. Popis slika.....	144
10. Popis kratica	145
11. Popis literature.....	146

1. UVOD

Rimska je vojska u provinciji Dalmaciji i na području južne Panonije bila prisutna nekoliko stoljeća, a upravo je njen dolazak značio širenje rimske materijalne i nematerijalne kulture na tom prostoru. U materijalnu kulturu koju su Rimljani donijeli u provincije ubrajaju se i rimski kameni spomenici.

Osnovni cilj ovog diplomskog rada bio je sakupiti sve dosad objavljene rimske kamene spomenike koji su pronađeni na području provincije Dalmacije i na području južne Panonije, a na kojima su prikazani vojnici te ih svrstati u kategorije na temelju prikaza i uvidjeti na koji su način ikonografske tendencije i pojava određenih vrsta kamenih spomenika utjecale na prikaze vojnika i vojne opreme.

Prvi dio rada donosi kratak pregled prisutnosti rimskih vojnih postrojbi u provinciji Dalmaciji i na području južne Panonije te uključuje kartiranje mjesta pronalaska kamenih spomenika i pokušaj povezivanja istih s rimskim vojnim logorima, većim gradovima i naseljima na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹

Drugi dio rada obuhvaća svrstavanje prikaza vojnika u kategorije i utvrđivanje utjecaja carske portretistike na portrete vojnika na rimskim kamenim spomenicima.

U trećem su dijelu opisane funkcija i najznačajnije karakteristike rimske vojne opreme te kako se ona mijenjala kroz nekoliko stoljeća, počevši od razdoblja Republike, kada vojska nije bila uniformna i kada je svaki vojnik financirao vlastitu opremu, preko vremena principata i do kraja 3. st. po. Kr. U ovome je dijelu rada ispitana zastupljenost određenih kategorija vojne opreme na prikazima vojnika.

Posljednji dio diplomskog rada čini katalog, u kojemu je sakupljeno 55 rimskih kamenih spomenika iz provincije Dalmacije i s područja južne Panonije, na kojima se nalaze prikazi

¹ Granica provincije Dalmacije protezala se od ušća rijeke Raše u Istri do Snježnika (Slovenija) na sjeveru odakle je usporedno s rijekom Savom prelazila rijeku Glinu kod Velike Kladuše (Bosna i Hercegovina). Nastavlja se prema istoku preko utoka rijeke Sane u rijeku Unu i preko doline rijeke Vrbasa, sjeverno od Banjaluke, do izvorišta Kolubare i Ljiga (Srbija). Odatle se rijekom Ibrom (Crna Gora, Kosovo i Srbija) kreće prema jugu do Šar-planine (Sjeverna Makedonija i Kosovo), a nakon toga skreće na zapad preko rijeke Mati, kod Lješa (Albanija), do mora. U područje provincije Dalmacije uključeni su bili i otoci istočnog Jadrana od Kvarnera do Boke. (v. Wilkes 1969, 78-79; Matijević 2020b, 7; <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=13743> (11.5.2022.))

Pojam *južna Panonija* odnosi se na područje provincija *Pannoniae Savia* i *Pannoniae Secunda*, koje su nastale Dioklecijanovom podjelom Panonija između 294. i 296. godine. Iako granica između sjeverne i južne Panonije nije zabilježena u izvorima, smatra se da se ona nalazila na rijeci Dravi. Južna Panonija na jugu graniči s provincijom Dalmacijom. (v. Migotti 2012, 2, 4.)

vojnika. Kameni spomenici u katalogu su poredani kronološki, od najstarijeg prema najmlađemu.

2. RIMSKA VOJSKA NA PODRUČJU DALMACIJE I JUŽNE PANONIJE

Rimski vojni pothvati na području Dalmacije i južne Panonije odvijali su se u nekoliko faza od druge polovice 3. st. pr. Kr. do početka 1. st. po. Kr.²

Prva faza obuhvaća razdoblje od 229. do 167. god. pr. Kr. i označava sukobe s ilirskom državom.³ 229. god. pr. Kr. Rim na istočnu obalu Jadrana šalje konzulsku vojsku koja zaustavlja uspon ilirske države. Kraljica Teuta je poražena, a njen savjetnik i zapovjednik, Demetrije Faranin, prelazi na stranu Rima.⁴ Demetrije se vrlo brzo priklonio Kartagi i Makedoniji, a novi je sukob Issi omogućio širenje na obale Manijskog zaljeva. Pleurat i Gentije nisu bili u stanju oduprijeti se rimskoj vojnoj moći, čime ilirska država pada pod vlast rimskog naroda, ali još nema uspostave provincijane uprave te je ta vlast bila ograničena na obalno područje. Korist od ovih sukoba imala su i neka ilirska plemena (Daorsi, Desareti, Taulanti i dr.) koja su, zbog podrške pružene Rimu, oslobođena od plaćanja poreza.⁵

Druga je faza trajala od 158. do 33. god. pr. Kr. i obilježena je pohodima protiv plemena u unutrašnjosti Dalmacije.⁶ Delmati, pleme na području između rijeka Krke i Cetine, napadaju isejske naseobine Tragurij i Epetij te istočne susjede Daorse, koji 158. god. pr. Kr. traže pomoć Rima.⁷ Nakon neuspješnih pregovora Gaja Fanija, rimskog poslanika, s Delmatima, Gaj Marcije Figul 156. god. pr. Kr. iz Narone kreće u pohod koji je završio porazom Rima. 155. god. pr. Kr. Publije Kornelije Scipion Nazika spalio je Delminij i porazio Delmate.⁸

Gusarenje Ardijejaca dovodi do novog sukoba 135. god. pr. Kr., kada rimska vojska pod vodstvom konzula Servija Fulvija Flaka odnosi pobjedu i potiskuje Ardijejce u unutrašnjost.⁹ Moguće je da su Rimljani do Segestike došli 129. god. pr. Kr., tijekom pohoda konzula Gaja Sempronija Tuditana na Japode.¹⁰ 119. i 117. god. pr. Kr. vojne pothvate u Iliriku, tijekom kojih

² Podatke o rimsko-ilirskim ratovima u svojim su djelima ostavili Polibije (*Ἱστορίαι*), Tit Livije (*Ab Urbe condita*), Strabon (*Γεωγραφικά*), Apijan (*Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*), Velej Paterkul (*Historia Romana*), Dion Kasije (*Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*) i dr. (Kuntić-Makvić 2006, 234-236; Zaninović 2015, 198.)

³ Zaninović 2015, 191-227, 237-273, 281-313.

⁴ Bojanovski 1988, 36; Sanader 2008, 79; Zaninović 2010, 14; Zaninović 2015, 220.

⁵ Domić Kunić, Džino 2013, 91; Zaninović 2010, 15; Zaninović 2015, 242.

⁶ Zaninović 2007, 15-26; Zaninović 2015, 319-360, 367-399.

⁷ Sanader, Tončinić 2010, 45; Zaninović 2007, 15; Zaninović 2010, 16.

⁸ Bojanovski 1988, 37; Sanader 2008, 79; Sanader, Tončinić 2010, 45; Zaninović 2007, 16, 17; Zaninović 2010, 16; Zaninović 2015, 322, 323, 386.

⁹ Domić Kunić 2013, 106; Zaninović 2010, 16; Zaninović 2015, 334.

¹⁰ Hoti 1992, 135; Radman-Livaja 2010b, 180; Zaninović 2015, 335..

su osvojene Segestika i Salona, vode konzuli Lucije Aurelije Kota i Lucije Cecilije Metel.¹¹ Rim 78. god. pr. Kr. u pohod na Salonu, koju su Delmati u međuvremenu ponovo zauzeli, šalje Gaja Koskonija. Od 76. god. pr. Kr. Salona je u trajnom posjedu Rima.¹²

51. god. pr. Kr. Delmati su Liburnima oteli Promonu, a 48. god. pr. Kr. kod Sinodija porazili Aula Gabinija.¹³ Rat protiv Delmata preuzeo je Publije Vatinije, a nakon njega Marko Agripa te Gaj Oktavijan, koji je do 33. god. pr. Kr. osvojio najbitnija delmatska uporišta od Promone do Setovije.¹⁴ Smatra se da je upravo u vrijeme Oktavijanovih sukoba s Delmatima nastao rimski vojni logor na Humcu kod Ljubuškog.¹⁵

35. god. pr. Kr. Oktavijan se okreće prema unutrašnjosti Ilirika i kreće u vojni pohod na Japode, a nakon pada Metula nastavlja prema Sisciji, u kojoj je, nakon pobjede, pod zapovjedništvom Fufija Gemina ostavio 25 kohorti.¹⁶ Moguće je da je tada u Sisciji izgrađen vojni logor dovoljno velik za potrebe dvije legije.¹⁷

Krajem republike u Burnu je uspostavljen privremeni ljetni logor (*castra aestiva*) u koji je oko 20. god. pr. Kr. iz Hispanije prebačena *legio XX*, kasnije *Valeria Victrix*.¹⁸

Nemire u Iliriku 16. god. pr. Kr. ponovo pokreće pobuna Delmata, a situacija kulminira 12. god. pr. Kr. smrću Marka Agripe, kada počinje tzv. Tiberijev panonski rat koji je trajao do 9. god. pr. Kr.¹⁹

Početak velikog Ilirsko-panonskog ustanka, poznatog i kao Batonov ustanak, 6. god. označio je početak treće faze rimskih vojnih akcija u Iliriku. Ustanak, koji je buknuo na području plemena Dezitijata, bio je posljedica rimskog novačenja mladića za rat protiv Markomana, a Dezitijatima su se uskoro pridružili Delmati, Breuci, Mezeji i drugi.²⁰ U trenutku izbijanja ustanka Tiberije se nalazi na teritoriju Markomana i premješta *XX. legiju*, pod vodstvom Marka Valerija Mesaline, u Sisciju, a iste su godine u Iliriku prisutne i *IX Hispana*, *XIII Gemina*, *XIV*

¹¹ Bojanovski 1988, 38; Domić Kunić, Džino 2013, 108; Hoti 1992, 135; Radman-Livaja 2010b, 180; Sanader, Tončinić 2010, 45; Zaninović 2007, 17; Zaninović 2010, 16; Zaninović 2015, 348.

¹² Bojanovski 1988, 39; Sanader, Tončinić 2010, 45; Zaninović 2007, 18; Zaninović 2010, 17; Zaninović 2015, 351.

¹³ Bojanovski 1988, 39, 40; Sanader, Tončinić 2010, 45; Zaninović 2007, 18; Zaninović 2010, 17; Zaninović 2015, 373, 391.

¹⁴ Domić Kunić 2013, 156; Sanader, Tončinić 2010, 45; Zaninović 2010, 17; Zaninović 2015, 409.

¹⁵ Bojanovski 1988, 41, 367.

¹⁶ Domić Kunić, Džino 2013, 155; Hoti 1992, 136-138; Radman-Livaja 2010b, 181; Zaninović 2007, 21-22; Zaninović 2015, 419.

¹⁷ Hoti 1992, 139; Radman-Livaja 2010b, 182.

¹⁸ Miletić 2010, 114, 120.

¹⁹ Bojanovski 1988, 48, 49; Zaninović 2015, 434-439.

²⁰ Bojanovski 1988, 50; Domić Kunić, Džino 2013, 172; Radman-Livaja 2010b, 186; Zaninović 2007, 23-24; Zaninović 2010, 18.

Gemina i *XV Apollinaris*.²¹ Iduće godine u Ilirik je premješteno još pet legija, od kojih su VII., VIII. Augusta i XI. imale ulogu u gušenju ustanka i tijekom 8. i 9. god.²² Kraj rata 9. god. značio je početak prave romanizacije Ilirika, koji je podijeljen na dva dijela, *Illyricum Superius* i *Illyricum Inferius*, i u kojemu je za održavanje mira bilo zaduženo pet legija: *VIII Augusta*, *IX Hispana* i *XV Appolinaris* u Panoniji te VII. i XI. u Dalmaciji.²³

IX Hispana vjerojatno je bila stacionirana u Sisciji, koju je, smatra se, napustila najkasnije 42. ili 45. god.²⁴ U Sisciji je, nakon odlaska legije u vrijeme cara Klaudija, vjerojatno smještena auksilijarna postrojba, moguće *cohors XXXII voluntariorum civium Romanorum*, koja je u gradu ostala barem do ranog flavijevskog razdoblja.²⁵ Rim će svoju vojsku iz unutrašnjosti provincije postupno premještatati na dunavsku granicu, gdje će s vremenom nastati lanac utvrda poznat kao dunavski limes.²⁶ U Teutoburgiju, najstarijem kastelu hrvatskog dijela dunavskog limesa, tijekom 1. st. boravila je *ala II Hispanorum Aravacorum*.²⁷ Čini se da se u vrijeme Domicijanovih ratova na Dunavu u Sisciji zadržala veksilacija XIV. legije Gemine te da je, nakon vremena Flavijevaca, vojska u gradu ograničena na odred riječne ratne mornarice, koja je potencijalno bila aktivna do kraja 4. st., i na beneficijare.²⁸ Moguće je da je u gradu, zbog njegove strateške važnosti, tijekom markomanskih napada bila prisutna stalna vojna posada.²⁹ Potreba za vojskom, ako je do tada u gradu ipak nije bilo, javlja se osnivanjem kovnice. Budući da je *cohors III Alpinorum* bila dio gradskog garnizona, može se pretpostaviti da je stalna vojna posada u Sisciji boravila od osnivanja kovnice i tijekom 4. st.³⁰

Nakon gušenja Batonovog ustanka logor u Burnu prerasta u stalni vojni logor, iz kojega najranije 10. god. odlazi XX. legija, koju će zamijeniti XI. Od 42. god. XI. legija nosi ime *Claudia pia fidelis* jer je tijekom Skribonijanove pobune ostala odana caru, a logor napušta 68. god. te odlazi u Italiju.³¹ Oko 70. god. iz Mainza dolazi *III Flavia Felix*, koja u Burnu ostaje do 86. god., kada njeno novo odredište postaje *Singidunum*.³² Smatra se da je nakon 86. god. u Burnu boravila veksilacija VIII. legije Auguste, koja je u logoru ostala do stjecanja statusa

²¹ Hoti 1992, 140; Radman-Livaja 2010b, 186.

²² Radman-Livaja 2010b, 186; Wilkes 1969, 94.

²³ Hoti 1992, 142; Radman-Livaja 2010b, 190.

²⁴ Hoti 1992, 143; Radman-Livaja 2010b, 190.

²⁵ Radman-Livaja 2010b, 200.

²⁶ Ibid., 190; Vukmanić 2017, 14.

²⁷ Radman-Livaja 2005, 939; Radman-Livaja 2012, 175; Vukmanić 2017, 115.

²⁸ Hoti 1992, 143; Radman-Livaja 2010b, 194.

²⁹ Radman-Livaja 2010b, 195.

³⁰ Ibid., 198.

³¹ Bojanovski 1988, 355; Zaninović 2010, 21.

³² Bojanovski 1988, 355; Miletić 2010, 126; Zaninović 2010, 21.

municipija u vrijeme cara Hadrijana.³³ Odlazak III. legije značio je odlazak posljednje legije iz provincije Dalmacije, čime ona postaje *provincia inermis*.³⁴

U Burnu su osim legija i legijskih veksilacija bile prisutne i pomoćne postrojbe. *Ala I Hispanorum* u logor dolazi nakon Batonova ustanka i ostaje do oko 42. god., kada odlazi u Akvink.³⁵ Nju je iste godine zamijenila *cohors II Cyrrhestarum sagittaria*, koja je oko 60. god. premještena u Tilurij ili u Tiluriju pripadajuće utvrde, gdje je oko 80. god. raspuštena.³⁶ Od oko 60. do oko 70. god. u Burnu je stacionirana *cohors III Alpinorum*, koja je nakon odlaska iz Burna smještena u Humac kod Ljubuškog i tamo ostaje do 93. god. U isto vrijeme kada mjesto XI. legije preuzima III. legija, oko 70. god., u logor je došla, a s legijom 86. god. i otišla, *cohors I Montanorum civium Romanorum*.³⁷

Provincija Dalmacija imala je još jedan stalni legijski logor, *Tilurium*, u kojemu je najkasnije od Batonova ustanka bila stacionirana VII. legija, koja je nakon Skribonijanove pobune, kao i XI. legija, dobila ime *Claudia pia fidelis*.³⁸ VII. legija Tilurij napušta oko 60. god. i odlazi u Viminacij.³⁹ Od 62. god. u Tiluriju je prisutna *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*, a od 70. do 80. god. ovdje boravi *ala Frontoniana*.⁴⁰ Uz Tilurij se vežu i, u Hrvacima potvrđena, *cohors I Aquitanorum* te *cohors IV Noricum* i *ala Tungrorum*, koje su potvrđene u Dugopolju. *Ala Tungrorum* kratko je bila pristuna u vrijeme vladavine cara Tiberija.⁴¹

Legijski logor na Gardunu bio je dio tzv. delmatskog limesa koji su, uz dva stalna legijska logora, činili i manji logori za pomoćne čete – Tepljuh kod Drniša (*Promona*), Kadina glavica, Balijina glavica (*Magnum*), Muć (*Andetrium*) te Humac (*Bigeste*).⁴² Osim već navedenih, auxilijarni logori nalazili su se i u Doboju te u Banjaluci.⁴³

Od Batonova ustanka do prvih godina Domicijanove vladavine ili do vladavine cara Trajana na delmatskom je limesu aktivna bila *cohors Campanorum*.⁴⁴ Od 42. ili 45. god. u Balijinoj glavici boravila je *ala Claudia nova*, koja je oko 70. god., na putu za Germaniju, kratko vrijeme provela u Golubiću kod Bihaća.⁴⁵ U logoru na Humcu tijekom 1. st. stacionirane su bile *cohors I*

³³ Miletić 2010, 129.

³⁴ Bojanovski 1988, 359; Zaninović 2010, 14.

³⁵ Miletić 2010, 129; Matijević 2019a, 75.

³⁶ Miletić 2010, 130, 131, 134.

³⁷ Ibid., 132, 135.

³⁸ Sanader, Tončinić 2010, 46; Zaninović 2010, 21.

³⁹ Bojanovski 1988, 357; Sanader, Tončinić 2010, 46; Zaninović 2010, 21.

⁴⁰ Matijević 2019a, 75; Sanader, Tončinić 2010, 37; Šimić-Kanaet, Tončinić, Radović 2005, 109.

⁴¹ Ibid.

⁴² Alföldy 1987, 315; Patsch 1915, 33, 34; Periša 2008, 507-517; Sanader 2002, 120-128; Sanader 2008, 81; Sanader, Tončinić 2010, 41; Šašel 1974, 193-199; Zaninović 1996, 281, 282.

⁴³ Bojanovski 1988, 357.

⁴⁴ Matijević 2020a, 13.

⁴⁵ Bojanovski 1988, 358; Matijević 2019a, 75.

Lucensium, koja je u Panoniju prebačena na početku Domicijanove vladavine ili u sklopu Vespazijanove preraspodjele auksilijarnih postrojbi, i *cohors I Bracaraugustanorum*, koja je u Dalmaciju došla tijekom Batonova ustanka ili na početku vladavine cara Klaudija.⁴⁶

Nakon što su legije napustile provinciju Dalmaciju, za njenu su sigurnost bile zadužene tri kohorte. Već spomenuta *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* u provinciju je došla u vrijeme Batonova ustanka i do 62. god. stacionirana je u Andetriju.⁴⁷ U Tiluriju je posljednji put zabilježena 245. god.⁴⁸ *Cohors III Alpinorum* tijekom vladavine Flavijevaca boravila je u Humcu, zatim je krajem 1. st. prebačena u Andetriju, a oko 200. god. odlazi u Panoniju.⁴⁹ Iz Germanije krajem 1. ili početkom 2. st. u Humac dolazi *cohors I Belgarum*, čiji su manji odjeli stacionirani u Andetriju i Tiluriju.⁵⁰

Tijekom 2. i 3. st. u Dalmaciji su povremeno prisutne veksilacije legija, npr. *I Adiutrix*, *II Adiutrix*, *I Italica*, *II Italica*, *X Gemina*, *XIV Gemina* itd.⁵¹ Odlaskom *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* sredinom 3. st., provincija Dalmacija ostaje bez stalne vojne posade, a za sigurnost i održavanje reda zaduženi su beneficijariji⁵².⁵³

⁴⁶ Bojanovski 1988, 356; Dodig 2007b, 143-164; Dodig 2011, 327-343; Marić 2016, 11, 13, 18.

⁴⁷ Bojanovski 1988, 356; Zaninović 2010, 26.

⁴⁸ Bojanovski 1988, 356; Zaninović 2010, 26.

⁴⁹ Bojanovski 1988, 356; Marić 2016, 16, 25; Zaninović 2010, 26.

⁵⁰ Bojanovski 1988, 356; Dodig 2007b, 143-164; Dodig 2011, 327-343; Marić 2016, 16, 25; Zaninović 2010, 26.

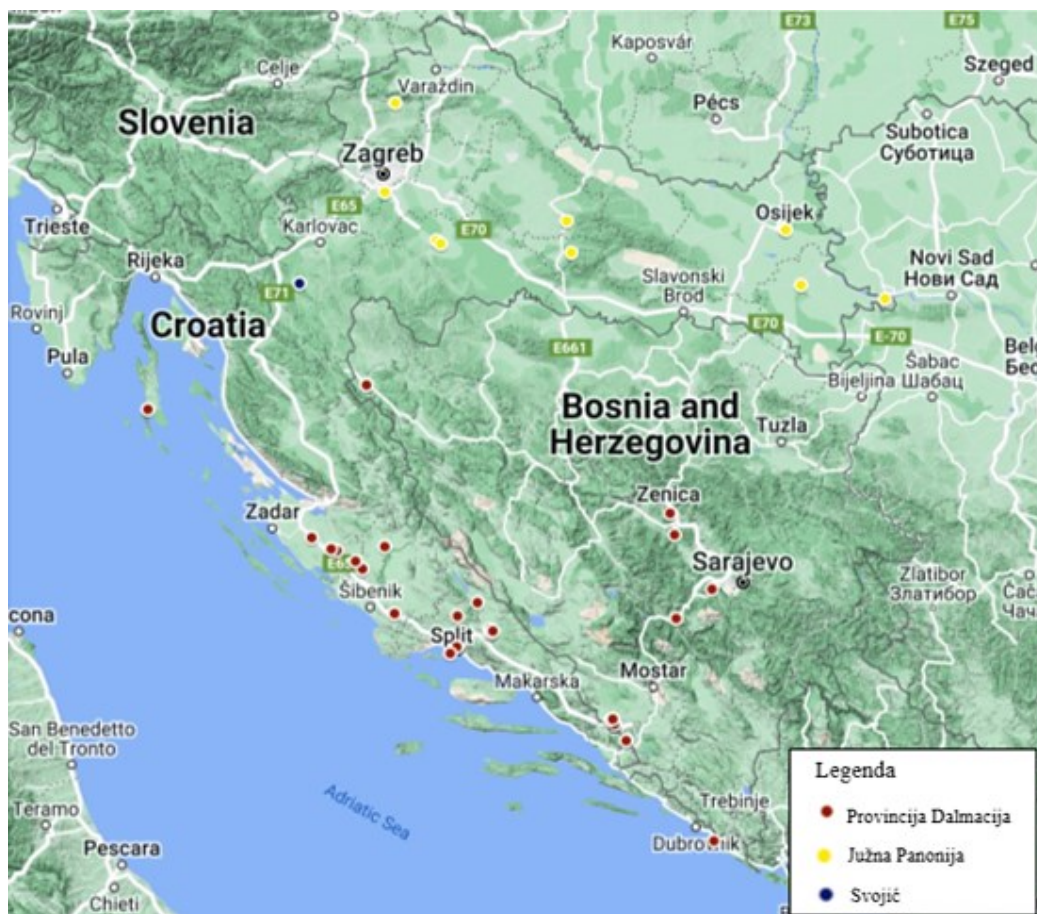
⁵¹ Bojanovski 1988, 359; Miletić 2010, 118.

⁵² Konzularni beneficijariji su legionari u uredu namjesnika provincije. Svaka legijska centurija uredu namjesnika dala je jednog legionara (Glavaš 2016, 11.). Za beneficijarije u rimskoj provinciji Dalmaciji v. Glavaš 2016.

⁵³ Zaninović 2010, 28.

3. PROSTORNA I VREMENSKA RASPROSTRANJENOST RIMSKIH KAMENIH SPOMENIKA S PRIKAZIMA VOJNIKA

U ovom radu obrađeno je ukupno 55 rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika. 44 kamena spomenika pronađena su na području rimske provincije Dalmacije, a 10 na području južne Panonije. Budući da točna granica između provincija Dalmacije i Panonije još uvijek nije poznata, za jedan kameni spomenik nije moguće sa stopostotnom sigurnošću tvrditi kojoj provinciji pripada.

Karta 1: Nalazišta rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika na području Dalmacije i južne Panonije

Kameni spomenici s prikazima vojnika na području rimske provincije Dalmacije pronađeni su u Osoru, okolici Benkovca, Podgrađu kod Benkovca, Bribiru, Nadinu, Ivoševcima, Ostrovici, Danilu, Gornjem Muću, Hrvacima, Trilju, Gardunu, Gornjim Rakićanima, Košutama, Splitu,

Solinu, Vidu, Cavtatu, Bihaću, Bilmišću, Mihaljevićima, Hadžićima, Homolju, Humcu, Teskeri i Hardomilju. Od 44 kamena spomenika pronađena na području provincije Dalmacije, 23 su datirana u 1. stoljeće. Posljedica je to velikog broja vojnih postrojbi, koje su tijekom 1. stoljeća bile stacionirane u Dalmaciji.

Nadgrobnoj steli Marka Aurelija Celera (kat. br. 11) nalazište je nepoznato, ali se, zbog pripadnosti dotičnog vojnika VII. legiji, može pretpostaviti njena veza s legijskim logorom *Tilurium*, u kojemu je ova legija bila stacionirana najkasnije od Batonova ustanka do 60. godine⁵⁴. Osim stele Marka Aurelija Celera, uz legijski logor *Tilurium* vežu se stela Gaja Longina (kat. br. 1) i stela nepoznatog konjanika (kat. br. 12), koje su pronađene na Gardunu, stela Lucija Vetija Sekunda (kat. br. 2) iz Hrvaca kod Sinja, stela Marka Percenija (kat. br. 4) iz Trilja, stela Marka Pithe (kat. br. 15) iz Gornjih Rakićana kod Garduna te stela Marka Elvadija (kat. br. 16), pronađena u Košutama kod Trilja.

U Ivoševcima kod Kistanja (*Burnum*), drugom legijskom logoru provincije Dalmacije, pronađen je samo jedan kameni spomenik s prikazom vojnika. Radi se o nadgrobnoj steli konjanika I. ale Hispanaca (kat. br. 19). Uz ovaj legijski logor veže se i salonitanska stela Tita Fuficija (kat. br. 7), veterana XX. legije.

Iz Solina (*Salona*), glavnog grada rimske provincije Dalmacije, potječu još 4 nadgrobne stele datirane u 1. stoljeće. To su stele Kvinta Metija Valenta (kat. br. 8), Gaja Lukrecija (kat. br. 10) i Lucija Cezija Basa (kat. br. 17), koji su služili u VII. legiji C.p.f., te stela Virdomara (kat. br. 18), na kojoj se spominje *ala Claudia nova*, koja je potvrđena u Balijinoj glavici (*Magnum*)⁵⁵, logoru za pomoćne čete.

Kao što je ranije već spomenuto, u provinciji Dalmaciji nalazilo se nekoliko logora za pomoćne čete, a jedan od njih bio je i logor na Humcu (*Bigeste*). Nedaleko od Humca, u Hardomilju, pronađeno je 5 nadgrobni stela s prikazima vojnika, a još dvije pronađene su u Teskeri. Iz Hardomilja potječu stele Gaja Licinija (kat. br. 3), Andamionija (kat. br. 14), Tiberija Klaudija Ligomara (kat. br. 20), Betula (kat. br. 22) te stela nepoznatog konjanika (kat. br. 23). Na obje nadgrobne stele iz Teskere spominje se *cohors I Bracaraugustanorum* u kojoj su služili vojnici *Veranus* (kat. br. 13) i *Tures* (kat. br. 21).

U Podgrađu kod Benkovca (*Asseria*), rimskom municipiju i jednom od najvažnijih gradova u zaleđu dalmatinske obale⁵⁶, nađena je jedna stela (kat. br. 9) iz 1. stoljeća. Budući da natpis nije sačuvan, imena osoba na steli nisu nam poznata.

⁵⁴ Bojanovski 1988, 357; Sanader, Tončinić 2010, 46; Zaninović 2010, 21.

⁵⁵ Matijević 2019, 75.

⁵⁶ Cambi 1993, 26.

Nadgrobna stela Likeja (kat. br. 5), jedinog prikazanog pripadnika mornarice na području Dalmacije, potječe iz Osora (*Apsorus*), rimskog municipija i važne luke, na otoku Cresu. Najjužnije nalazište spomenika s prikazom vojnika iz 1. stoljeća je Vid kod Metkovića, rimska kolonija *Narona*, gdje je pronađena stela nepoznatog konjanika (kat. br. 24).

Na području južne Panonije kameni spomenici s prikazima vojnika pronađeni su u Loboru, Brusniku, Daruvaru, Sisku, Odri Sisačkoj, Odri, Osijeku, Vinkovcima i Iloku. S područja južne Panonije potječe samo jedna nadgrobna stela s prikazom vojnika koja se datira u 1. stoljeće. To je stela Nigera Sveitrija (kat. br. 6), konjanika II. kohorte Aravaka, iz Osijeka (*Mursa*), gdje je, pretpostavlja se, od vremena vladavine Augusta do Hadrijana bio smješten vojni logor⁵⁷.

Karta 2 : Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u 1. stoljeće na području Dalmacije i južne Panonije

U razdoblje od 1. do 2. stoljeća datirano je 5 nadgrobnih stela te jedan ugradbeni reljef s područja provincije Dalmacije. Ugradbeni reljef s prikazom nepoznatog konjanika (kat. br. 28)

⁵⁷ Leleković 2020, 90.

potječe iz okolice Benkovca i veže se uz već spomenuti municipij Aseriju. Otprilike 14 kilometara od Aserije i dvadesetak kilometara od Burna udaljena je Ostrovica, u kojoj je pronađena nadgrobna stela Gaja Veronija Etor (kat. br. 26), na kojoj je prikazan nepoznati vojnik, vjerojatno član obitelji spomenutog pokojnika.

Na nadgrobnoj steli Servija Enija Fuska (kat. br. 25) iz Gornjeg Muća spominje se *cohors VIII voluntariorum*, koja u provinciju dolazi u vrijeme Batonova ustanka i do 62. godine stacionirana je u Andetriju⁵⁸, logoru za pomoćne čete.

Još jedna stela datirana u razdoblje od 1. do 2. stoljeća potječe iz logora za pomoćne čete. Radi se o steli nepoznatog konjanika (kat. br. 30) iz već spomenutog Humca (*Bigeste*). Nadgrobna stela Gaja Valerija Marcela (kat. br. 29), vojnika nepoznate kohorte, pronađena je u Solinu (*Salona*). Posljednji spomenik s prikazom vojnika iz ovog razdoblja, stela nepoznatog signifera (kat. br. 27), potječe iz Cavtata, rimske kolonije *Epidaurum*.

Karta 3: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u razdoblje od 1. do 2. stoljeća na području Dalmacije i južne Panonije

⁵⁸ Bojanovski 1988, 356; Zaninović 2010, 26.

U 2. stoljeće datirane su dvije stele, jedna ara i jedna urna iz provincije Dalmacije. Točno mjesto pronalaska stele centuriona (kat. br. 34), koja je uzidana u kuću u Ban Mladenovoj ulici br. 5 u Splitu, nije poznato. Još jednom nepoznatom centurionu pripadala je druga dalmatinska nadgrobna stela (kat. br. 36) iz 2. stoljeća, nađena u Vidu kod Metkovića, ranije spomenutoj Naroni.

Ara Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33) za sada je jedina ara s prikazom vojnika na području provincije Dalmacije, a potječe iz Salone.

U Danilu (rimski *municipium Riditarum*) pronađena je urna s prikazom dva vojnika (kat. br. 37). To je jedina kamena urna s prikazom vojnika na području Dalmacije i jedna od dvije kamene urne obrađene u ovom radu.

S područja južne Panonije 3 su stele datirane u 2. stoljeće. Nadgrobna stela Tita Aurelija Avita (kat. br. 35) potječe iz već spomenutog Osijeka, rimske Murse. Jedna stela s prikazom vojnika pronađena je u Vinkovcima (rimski municipij *Cibalae*). Radi se o dobro poznatoj steli Marka Herenija Valenta (kat. br. 32), centuriona koji je služio u nekoliko legija. Posljednja panonska stela datirana u 2. stoljeće pripadala je Titu Flaviju Ateboduu (kat. br. 31). Stela je pronađena u Odri, nedaleko od rimske nekropole te ceste koja je spajala Emonu, Neviodun i Sisciju, a u blizini se nalazi i municipij Andautonija.⁵⁹

⁵⁹ Migotti et al. 2018, 231.

Karta 4: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u 2. stoljeće na području Dalmacije i južne Panonije

Razdoblju od 2. do 3. stoljeća pripadaju 3 stele s područja provincije Dalmacije. Nadgrobna stela nepoznatog bračnog para (kat. br. 39) pronađena je u Homolju, mjestu u blizini Konjica i drugih rimskih naselja uz rijeku Neretvu⁶⁰, preko koje se u rimsko doba odvijala trgovina. Iz Bihaća, grada na rijeci Uni, potječe još jedna stela nepoznatog bračnog para (kat. br. 40). Mjesto Golubić, pretpostavljeni centar japodske *civitas* i mogući *municipium Raetinium*⁶¹, od Bihaća je udaljeno manje od 10 kilometara.

Posljednja stela ovog razdoblja iz provincije Dalmacije je stela Aurelija Supera (kat. br. 41) iz Hadžića, mjesta koje je od Ilidže udaljeno desetak kilometara. Ilidža kod Sarajeva, rimski grad *Aquae S...*, vjerojatno je bilo lječilište na sumpornom vrelu, oko kojega se razvilo rimsko naselje.⁶² Nije poznato je li Ilidža imala status municipija ili kolonije, no autonomni je status

⁶⁰ Bojanovski 1988, 134.

⁶¹ Ibid., 312, 314.

⁶² Bojanovski 1998, 144.

potvrđen na natpisu koji je postavljen u čast cara Dioklecijana i na kojemu se spominje *r(es) p(ublica) Aq(narum) S...*⁶³

Jedini kameni spomenik iz južne Panonije, koji je datiran u razdoblje od 2. do 3. stoljeća, je nadgrobna stela Aurelija Nasa (kat. br. 38) iz Brusnika. Manje od 20 kilometara udaljen Daruvar, rimski je municipij *Aquae Balissae*, poznat i kao *municipum Iasorum*, u čiji se ager ubrajao i Brusnik.

Karta 5: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u razdoblje od 2. do 3. stoljeća na području Dalmacije i južne Panonije

Iz provincije Dalmacije potječu 4 nadgrobne stele s prikazima vojnika datirane u 3. stoljeće. Stela Aurelija Pontijana (kat. br. 42), vojnika I. italske legije, i stela nepoznatog vojnika (kat. br. 48) pronađene su u ranije spomenutoj Saloni, u kojoj je početkom 3. stoljeća boravila upravo nekolicina vojnika I. italske legije⁶⁴.

Druge dvije stele, stela Aurelije Marceline (kat. br. 49) iz Mihaljevića kod Bratunca i stela

⁶³ Ibid., 148.

⁶⁴ Matijević 2019, 59.

Aurelija Proba i Prokule (kat. br. 50) iz Bilmišća, vjerojatno pripadaju području municipija koji je obuhvaćao prostor oko današnje Zenice, a s nekoliko natpisa poznat je kao *municipium Bist...*⁶⁵.

S područja južne Panonije poznato je 5 kamenih spomenika s prikazima vojnika iz 3. stoljeća. Jedini sarkofag obrađen u ovom radu potječe iz Iloka (*Cuccium*), grada u kojemu se nalazila jedna od utvrda dunavskog limesa⁶⁶. Radi se o sarkofagu Kvinta Valerija Severijana (kat. br. 46), konjanika III. pretorijanske kohorte.

Ranije spomenut Daruvar, municipij *Aquae Balissae*, mjesto je pronalaska stele na kojoj su prikazane tri nepoznate osobe (kat. br. 44).

U Sisku (*Siscia*), koji je status kolonije dobio u vrijeme Flavijevaca, pronađena je druga kamena urna s prikazom vojnika, urna Marka Aurelija Glabrija (kat. br. 45). Uz Sisciju se veže i stela s prikazom tri nepoznate osobe (kat. br. 47) iz Odre Sisačke, koja je bila dio agera Siscije⁶⁷. Posljednja stela iz južne Panonije, stela Marka Kokceja Superijana (kat. br. 43), potječe iz Lobora. Ime naselja zasad je nepoznato, no ono je moglo pripadati ageru Andautonije ili Petovione.⁶⁸

⁶⁵ Bojanovski 1988, 155, 157.

⁶⁶ Sanader 2010, 255.

⁶⁷ Migotti et al. 2018, 244.

⁶⁸ Migotti 2009, 155.

Karta 6: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u 3. stoljeće na području Dalmacije i južne Panonije

Već spomenuti kameni spomenik, za koji nije poznato treba li ga ubrojiti u spomenike provincije Dalmacije ili provincije Panonije, nadgrobna je stela Valerija Saturnina (kat. br. 51) iz Svojića, koji je od Svetog Petra na Mrežnici, rimskog naselja nepoznatog imena,⁶⁹ udaljen dvadesetak kilometara. Stela je datirana u razdoblje od 3. do 4. stoljeća.

Jedini kameni spomenik datiran u 4. stoljeće je stela Aurelija Valerina (kat. br. 55), koji nije vojnik, no u ovaj je rad uključen zbog odjeće, koja ima obilježja vojničke⁷⁰. Stela Aurelija Valerina pronađena je u Saloni, kao i reljef s prikazom trubača (kat. br. 52), koji je datiran u razdoblje kasne antike⁷¹.

Točna datacija dva spomenika s prostora Zadarske županije nije poznata. Radi se o zabatu s prikazom nepoznatog vojnika (kat. br. 53), koji potječe iz Bribira, rimskog *municipium*

⁶⁹ Migotti 2010, 93.

⁷⁰ Demicheli 2016, 49.

⁷¹ F. und O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24977>

Varvariae, te o reljefu s prikazom konjanika (kat. br. 54) iz Nadina, rimskog naselja pod nazivom *Nedinum*.

4. PRIKAZI VOJNIKA NA RIMSKIM KAMENIM SPOMENICIMA

Najveći broj prikaza vojnika nalazi se na rimskim nadgrobnim spomenicima od kojih su najzastupljenije stele. Nadgrobne stele s prikazima vojnika u Italiji se javljaju u razdoblju kasne Republike, a početkom 1. stoljeća počinju se širiti na područje rimskih provincija.⁷² Budući da su imali dovoljno novca za kupovinu stela te da je rizik od smrti bio visok, veliku ulogu u širenju ove vrste nadgrobničkih spomenika imali su vojnici.⁷³

Prikaze vojnika na nadgrobničkim stelama moguće je svrstati u dvije kategorije. Prva kategorija odnosi se na sve stele na kojima su vojnici prikazani sprijeda (čitave figure, polufigure ili biste) i uglavnom imaju atribute koji ukazuju na službu ili određeni rang u vojsci.⁷⁴ U drugu kategoriju ubrajaju se prikazi konjanika koje je moguće podijeliti u dvije skupine – naoružani jahač na propetom konju i tzv. *Totenmahl*⁷⁵.⁷⁶ Prva je skupina karakteristična za stele vojnika pomoćnih postrojbi, a često uključuje i prikaz neprijatelja pod nogama propetog konja.⁷⁷ Stele druge skupine najčešće pripadaju legionarima, koji su prikazani u gornjem polju na funerarnoj gozbi, dok u donjem polju *calo*, koji često nosi opremu vojnika, vodi konja.⁷⁸ Međutim, spomenici obrađeni u ovom radu dokazuju postojanje iznimki.

Ugradbeni reljefi slični su stelama, no, budući da su bili dio sepulkralnih građevina, nisu imali arhitektonske elemente.⁷⁹ Pojavom rimskih paljevinskih grobova tijekom druge polovice 1. st. pr. Kr. u upotrebu ulaze urne koje su imale natpis te ponekad i ukrase.⁸⁰ Oblici i vremenski period upotrebe kamenih urni povezani su s oblicima i vremenskim periodom upotrebe sarkofaga, koji se javljaju krajem 1. stoljeća.⁸¹ Na sarkofazima su uglavnom prikazivane polufigure vojnika, na čiju su službu u vojsci i rang ukazivali prikazi vojne opreme. Ponekad se javljaju i scene borbe te scene podčinjavanja barbara, no one nisu garancija da je pokojnik bio vojnik.⁸²

Nakon sredine 1. stoljeća pojavljuju se are, čija je popularnost na vrhuncu bila od kraja 1. do

⁷² Bishop, Coulston 2006, 9; Ivčević, Tončinić 2013, 495; Ivčević 2013, 445.

⁷³ Ivčević, Tončinić 2013, 495; Ivčević 2013, 445.

⁷⁴ Bishop, Coulston 2006, 9; Ivčević, Tončinić 2013, 495; Ivčević 2013, 446.

⁷⁵ Prikaz funerarne gozbe na nadgrobničkom spomeniku. Premda je funerarna gozba u različitim provincijama prikazivana na različite načine, kao osnovni motiv istaknuo se prikaz osobe na ležaljci (triklinij), ispred koje se nalazi tronožac s hranom. (v. Dunbabin 2003, 103-110; Stewart 2009; 253-274.)

⁷⁶ Bishop, Coulston 2006, 9; Ivčević, Tončinić 2013, 495; Ivčević 2013, 446.

⁷⁷ Bishop, Coulston 2006, 10; Ivčević, Tončinić 2013, 495; Ivčević 2013, 446.

⁷⁸ Bishop, Coulston 2006, 10; Ivčević, Tončinić 2013, 495; Ivčević 2013, 446.

⁷⁹ Cambi 2013, 24.

⁸⁰ Ibid., 27.

⁸¹ Ibid., 28.

⁸² Bishop, Coulston 2006, 9.

sredine 2. stoljeća.⁸³ Rane su are bile jednostavne i bez ukrasa, a krajem 1. stoljeća na bočnim se stranama javljaju prikazi erota. Iz upotrebe izlaze krajem 2. stoljeća.⁸⁴

Tijekom 2. stoljeća broj stela pada u odnosu na 1. stoljeće, a zamijetna je i lošija kvaliteta izrade te manja posvećenost detaljima. Tada se na steli javlja prikaz čitave figure pokojnika, koja je bila izuzetno popularna među vojnicima jer je prikaz čitave figure pružio mogućnost potpunijeg prikazivanja vojne opreme.⁸⁵ Nakon sredine 3. stoljeća čitava figura pokojnika počinje se prikazivati i unutar niša na sarkofazima.⁸⁶ Nadgrobne su stele među vojnicima u upotrebi do 4. stoljeća.⁸⁷

4.1. Prikazi vojnika na rimskim kamenim spomenicima u Dalmaciji

Rimski nadgrobni spomenici u Dalmaciju dolaze iz sjeverne Italije, a središtem širenja smatra se Akvileja iz koje su se, osim prema Istri i Dalmaciji, rimski nadgrobni spomenici proširili i na područje Panonije i Norika.⁸⁸ Osim već spomenutog utjecaja vojnika na dolazak rimskih nadgrobni spomenika na područje Dalmacije, ulogu su odigrali i rimski građani, pogotovo oni naseljeni u Saloni.⁸⁹ Utjecaj vojnika jasno je vidljiv od dolaska legija na područje provincije Dalmacije, VII. legije u Tilurij i XI. legije u Burn, gdje se u sklopu legijskih logora otvaraju klesarske radionice.⁹⁰

Prikazi vojnika nalaze se na 43 rimska kamena spomenika s područja provincije Dalmacije. Većina ovih kamenih spomenika, njih 38, su nadgrobne stele ili ono što je od stela ostalo. Od preostalih spomenika sačuvani su po jedan ugradbeni reljef, ara, urna, reljef i zabat. Najveći broj vojničkih stela s područja provincije Dalmacije datiran je u 1. stoljeće, što je povezano s prisutnošću vojnih postrojbi. Nadgrobne stele prvog stoljeća ujedno su najkvalitetnije, a nakon 1. stoljeća broj stela i njihova kvaliteta opadaju.⁹¹ Odlazak vojnih postrojbi, odnosno legija, iz provincije Dalmacije utjecao je i na nedostatak prikaza vojnika na spomenicima, konkretno na sarkofazima i kamenim urnama, koji se javljaju nešto kasnije u odnosu na stele, krajem 1.

⁸³ Cambi 2013, 25.

⁸⁴ Ibid., 26.

⁸⁵ Cambi 1988, 94, 106; Ivčević 2013, 445.

⁸⁶ Cambi 1988, 112.

⁸⁷ Ivčević, Tončinić 2013, 495; Ivčević 2013, 445.

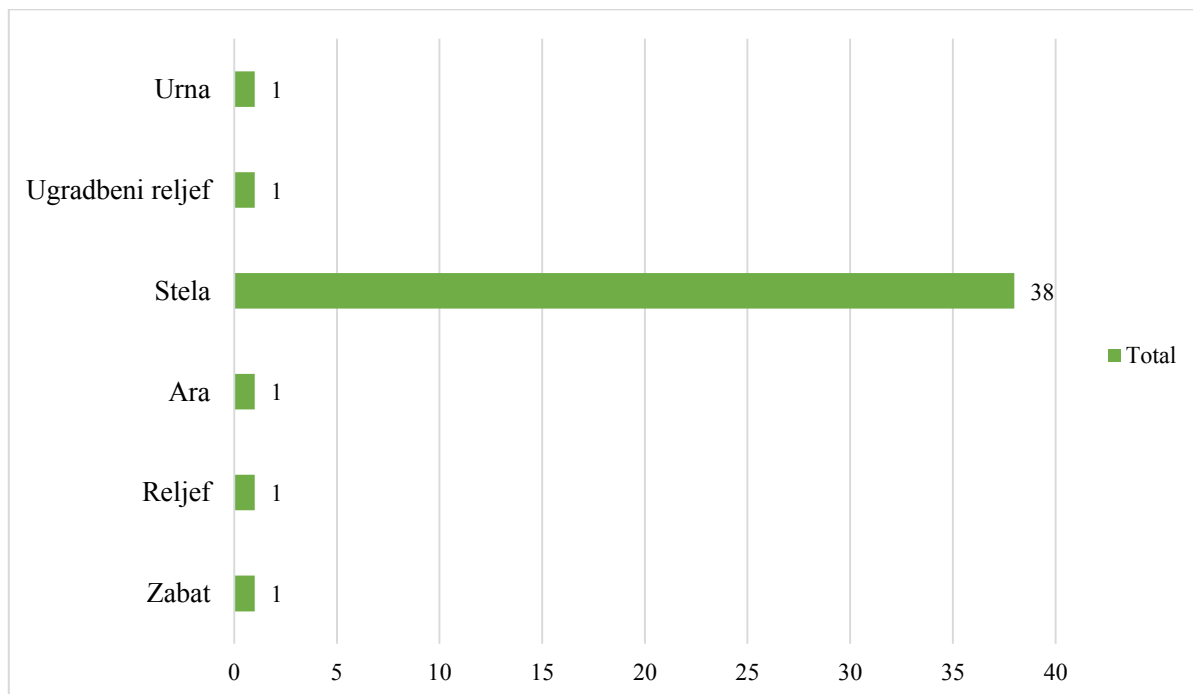
⁸⁸ Cambi 2013, 22.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ivčević 2013, 446, 461.

stoljeća. Kao što je već spomenuto, are, osobito one rane, bile su jednostavne, a na njima se generalno nisu prikazivali portreti pokojnika.⁹²

Slika 1: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojnika po vrsti (provincija Dalmacija)

Na rimskim kamenim spomenicima provincije Dalmacije zastupljene su obje spomenute kategorije prikaza vojnika. U prvu kategoriju, koja se odnosi na spomenike na kojima su vojnici prikazani sprijeda, ubraja se 27 spomenika. Polufigure vojnika (i veterana) prikazane su na stelama Gaja Longina (kat. br. 1), Lucija Vetija Sekunda (kat. br. 2), Gaja Licinija (kat. br. 3), Likeja (kat. br. 5), Tita Fuficija (kat. br. 7), Kvinta Metija (kat. br. 8), Gaja Lukrecija (kat. br. 10), Marka Pithe (kat. br. 15), Lucija Cezija Basa (kat. br. 17), Virdomara i Pame (kat. br. 18), Gaja Veronija Etora (kat. br. 26), Gaja Valerija Marcela (kat. br. 29), Aurelija Supera (kat. br. 41), na steli iz Podgrađa (kat. br. 9) te na stelama bračnog para iz Homolja (kat. br. 39) i bračnog para iz Bihaća (kat. br. 40). Na steli Gaja Lukrecija (kat. br. 10) prikaz vojnika nije sačuvan, no jasno je da se radilo o polufiguri pokojnika. Stela Servija Enija Fuska (kat. br. 25) sadrži prikaz produženih polufigura, koje su preteča prikaza čitavih figura.⁹³

U 2. stoljeću među vojnicima popularni postaju prikazi čitave figure, koji su omogućili

⁹² Cambi 2013, 25, 26.

⁹³ Maršić 2008, 72.

potpunije prikazivanje vojne opreme.⁹⁴ Čitave figure vojnika prikazane su na steli signifera iz Epidaura (kat. br. 27), na stelama centuriona iz Narone (kat. br. 36) i vojnika iz Solina (kat. br. 48), na steli Aurelija Pontijana (kat. br. 42), na ari Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33), na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52) te na zabatu s prikazom vojnika (kat. br. 53). Čitave figure dvojice vojnika prikazane su na urni iz Danila (kat. br. 37). Na steli centuriona iz Splita (kat. br. 34) bila je prikazana čitava figura vojnika, no danas je sačuvana ostala samo polufigura.⁹⁵ Vojnici su na steli signifera iz Epidaura (kat. br. 17), centuriona iz Narone (kat. br. 36), vojnika iz Solina (kat. br. 48) i na steli Aurelija Pontijana (kat. br. 42) prikazani u statuarnoj pozi pri čemu je jedna noga blago savijena u koljenu, a druga nosi masu tijela (kontrapost). Kontrapost se u grčkoj umjetnosti javlja oko 500. godine pr. Kr., a prisutan je najčešće na kipovima mladića, sportaša i careva.⁹⁶

Budući da su prikazi čitave figure pokojnika u zabatu karakteristični za manje stele⁹⁷, moguće je da je dio takve stele bio zabat s prikazom vojnika (kat. br. 53). Na manjim su se stelama u zabatu, osim čitavih figura, prikazivale i biste ili samo glave pokojnika⁹⁸, što je slučaj na nadgrobnoj steli Betula (kat. br. 22).

Kao što je već spomenuto, u drugu kategoriju prikaza ubrajaju se prikazi konjanika. Prva skupina odnosi se na prikaze jahača na konju, a u nju spadaju nadgrobne stele Marka Percenija (kat. br. 4), Marka Antonija Celera (kat. br. 11), Andamionija (kat. br. 14), Tiberija Klaudija Ligomara (kat. br. 20), Tura (kat. br. 21), stela konjanika iz Garduna (kat. br. 12), stela konjanika iz Burna (kat. br. 19), stela konjanika iz Hardomilja (kat. br. 23), stela konjanika iz Narone (kat. br. 24), stela konjanika iz Humca (kat. br. 30), ugradbeni reljef s prikazom konjanika (kat. br. 28) te reljef s prikazom konjanika (kat. br. 54). Prikaz na steli Marka Percenija (kat. br. 4) toliko je izlizan da je gotovo nemoguće razabrati figuru jahača na konju, no ovu stelu, kao i stelu Marka Antonija Celera (kat. br. 11), H. Hofmann ubraja u tzv. konjanički tip.⁹⁹ Stela Marka Antonija Celera (kat. br. 11) posebno je zanimljiva jer, osim prikaza naoružanog jahača na propetom konju u donjem portretnom polju, sadrži i prikaz polufigure supruge konjanika u gornjem portretnom polju. Ovo je jedina takva stela s prikazom vojnika s područja provincije Dalmacije. Slična situacija vidljiva je na ugradbenom reljefu s prikazom konjanika (kat. br. 28), na kojemu je pored figure jahača na konju u prvom planu prikazana polufigura žene, vjerojatno

⁹⁴ Cambi 1988, 94, 106; Ivčević 2013, 445.

⁹⁵ Cambi 1990, 64.

⁹⁶ Cambi 1988, 100.

⁹⁷ Cambi 1990, 63.

⁹⁸ Ibid., 63-64.

⁹⁹ Hofmann 1905, 49-51.

majke vojnika. Konj je na ovom ugradbenom reljefu prikazan s jednom podignutom nogom, a čini se da je na isti način mogao biti prikazan i konj na nadgrobnoj steli Andamionija (kat. br. 14). Na reljefu s prikazom konjanika (kat. br. 54) nalazi se jahač na propetom konju ispod čijih nogu kleči muškarac, koji vjerojatno predstavlja poraženog barbara¹⁰⁰. Još jedan posebno zanimljiv prikaz prisutan je na steli konjanika iz Narone (kat. br. 24), na kojoj naoružani jahač na konju progoni ženu i dijete.

Druga skupina odnosi se na prikaze vojnika u gornjem polju, katkad na funerarnoj gozbi (*Totenmahl*), dok u donjem polju *calo* vodi konja. Iako prikaz na gornjem polju ne sadrži funerarnu gozbu, nego polufiguru vojnika, stela Marka Elvadija (kat. br. 16) uvrštena je u ovu skupinu prikaza.¹⁰¹ Razlog je tomu što se na donjem polju nalazi prikaz konjušara (*calo*) koji nosi vojnu opremu i vodi konja. Na steli Aurelija Proba i Prokule (kat. br. 50) u gornjem su polju prikazane produžene polufigure bračnog para, a u donjem polju nalazi se prikaz polufigure njihovog sina¹⁰², vojnika, koji kao *calo* vodi konja. U ovu bi se skupinu mogla uvrstiti i nadgrobna stela Verana (kat. br. 13), na kojoj je u portretnom polju prikazana polufigura vojnika, a ispod natpisnog polja nalazi se prikaz čitave figure konja. Međutim, ovoj steli nedostaje *calo*. Jedini spomenik s područja provincije Dalmacije na kojemu je prikazana funerarna gozba (*Totenmahl*) je nadgrobna stela Aurelije Marceline (kat. br. 49). Na ovoj se steli ispred jahača na konju nalazi stol na tri noge na kojega su postavljene dvije čaše i okrugla posuda.¹⁰³ S druge strane stola stoji sluga kojemu je preko lijevog ramena prebačen komad tkanine za brisanje ruku (*mantellum*).¹⁰⁴

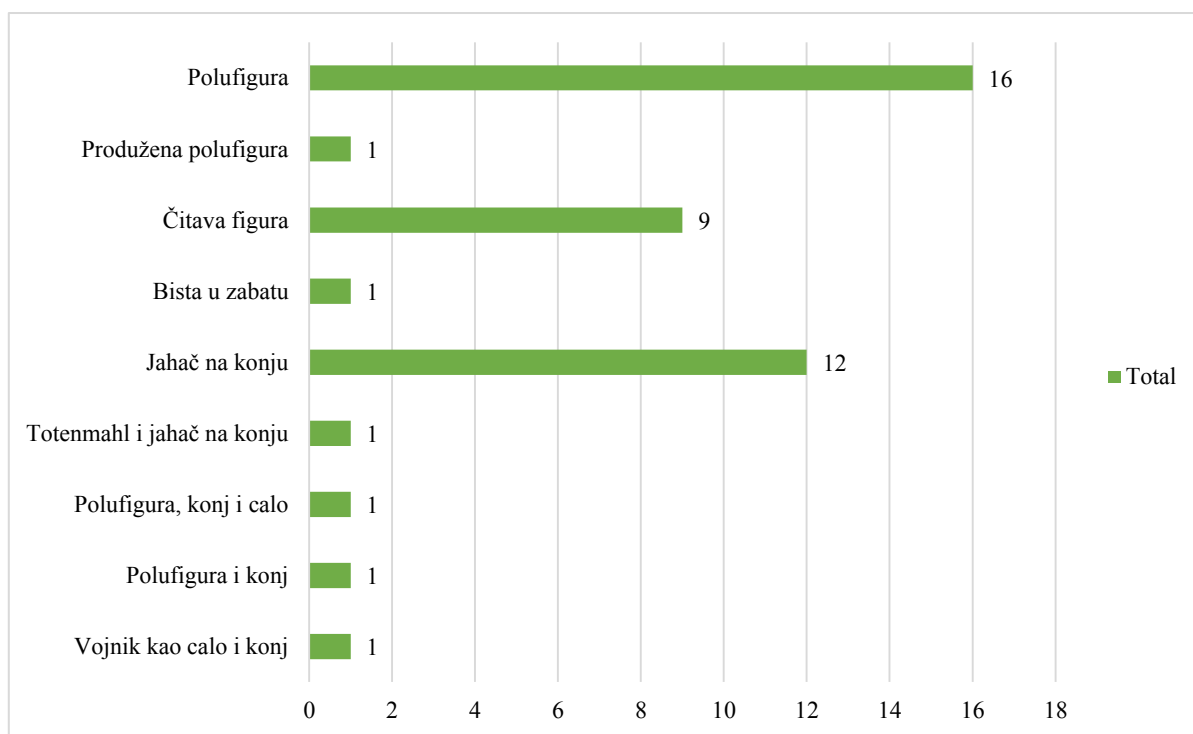
¹⁰⁰ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23161>

¹⁰¹ Ivčević 2013, 446.

¹⁰² Mesihović 2011, 53.

¹⁰³ Lozić 2021, 187.

¹⁰⁴ Ibid.

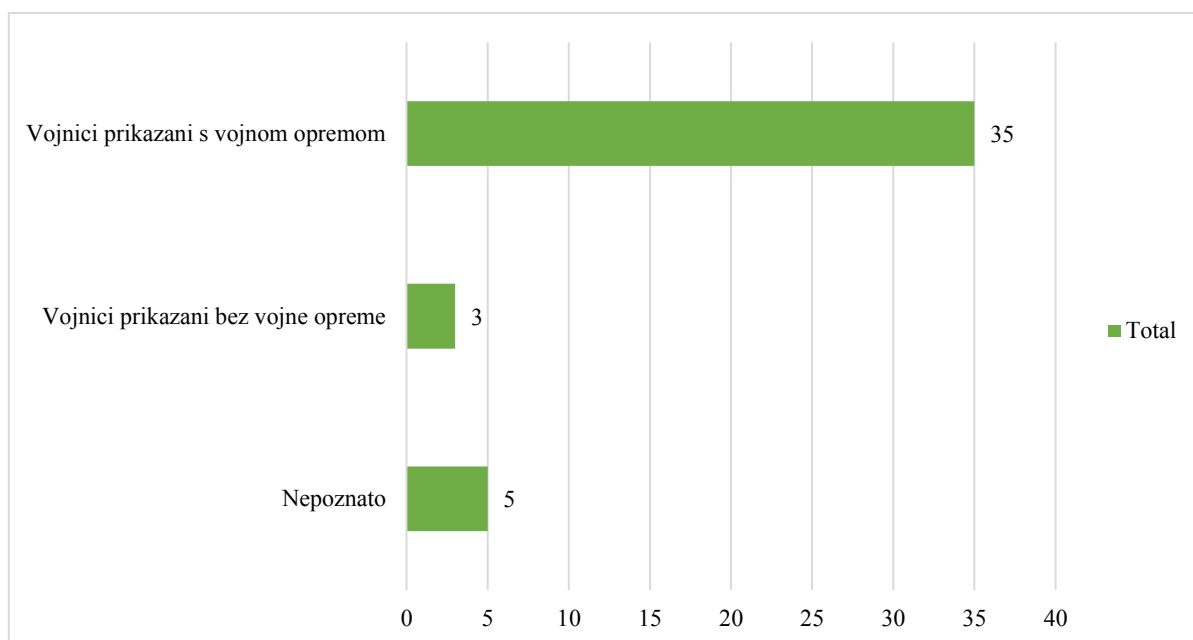

Slika 2: Grafički prikaz broja prikaza vojnika po kategorijama (provincija Dalmacija)

Razmatranje grafičkog prikaza dovodi do zaključka da su prikazi polufigura, čitavih figura te prikazi jahača na konju najzastupljeniji prikazi vojnika na rimskim kamenim spomenicima s područja provincije Dalmacije.

Vojna oprema prikazana na spomenicima ukazuje na to da je vlasnik spomenika ili osoba prikazana na spomeniku vojnik. Prikazi vojne opreme osobito su korisni u slučajevima kada na spomenicima natpis nije sačuvan ili ga je moguće samo djelomično razabrati, a pojedini dijelovi vojne opreme mogu biti znak određenog ranga i službe unutar vojske.

S područja provincije Dalmacije potječe 35 kamenih spomenika s prikazima vojnika na kojima je prikazana vojna oprema. Na nadgrobnoj steli Aurelija Valerina (kat. br. 55) prikazani su dijelovi vojne opreme, no Aurelije Valerin nije bio vojnik, zbog čega će njegov spomenik biti djelomično obrađen u poglavlju o prikazima vojne opreme. Zbog stanja očuvanosti pojedinih kamenih spomenika, njih 5, nije moguće sa stopostotnom sigurnošću tvrditi da se na njima nalazila vojna oprema.

Slika 3: Grafički prikaz zastupljenosti vojne opreme na spomenicima s prikazima vojnika (provincija Dalmacija)

Tri spomenika na kojima pokojnici ne nose vojnu opremu su nadgrobne stele Lucija Vetija Sekunda (kat. br. 2), Tita Fuficija (kat. br. 7) i Lucija Cezija Basa (kat. br. 17). Bitno je napomenuti da su ovi muškarci zapravo veterani odjeveni u civilnu odjeću, preciznije u togu.

Od 44 rimska kamena spomenika s područja provincije Dalmacije, koji su obrađeni u ovom radu, 5 spomenika sigurno pripada veteranima, a jedan misiciju, odnosno aktivnom veteranu. Budući da su Gaj Licinije (kat. br. 3) i Virdomar (kat. br. 18) na svojim stelama prikazani u vojničkim ogrtačima, nije moguće tvrditi da su veterani prikazivani isključivo u civilnoj odjeći, no niti na jednom spomeniku veteran nije naoružan. Sudeći po crtežu L. F. Cassasa¹⁰⁵ oružje i zaštitna oprema bili su prikazani na tzv. frizu oružja na nadgrobnoj steli Lucija Cezija Basa (kat. br. 17), međutim oružja unutar portretnog polja nema.

Neovisno o tome jesu li služili u legijama ili u pomoćnim postrojbama, konjanici, odnosno vojnici prikazani kao jahači na propetom konju, na spomenicima s područja provincije Dalmacije u većini su slučajeva naoružani, a ponekad nose i dio zaštitne opreme, najčešće štitove. Ta je kombinacija oružja i zaštitne opreme prisutna na stelama Marka Antonija Celera (kat. br. 11) i Tura (kat. br. 21), na steli konjanika iz Burna (kat. br. 19) te na steli konjanika iz Narone (kat. br. 24).

¹⁰⁵ Maršić 2010, 68.

Na spomenicima na kojima su prikazane polufigure vojnici u pravilu nose vojničke ogrtače ispod kojih često proviruju tunike. Budući da se radi o djelomičnom prikazu pokojnika, mogućnost prikazivanja vojne opreme vrlo je ograničena. Zaštitne opreme na spomenicima s prikazima polufigura nema, a od oružja su zastupljeni jedino mačevi i bodeži, od kojih je vidljiva isključivo drška. Situacija se mijenja pojavom čitavih figura, koje su bile pogodnije za prikazivanje vojne opreme. Vojnički ogrtači i tunike i dalje su neizostavni, a do izražaja dolaze pojasevi o koje su okačeni mačevi, što je vidljivo na steli Aurelija Pontijana (kat. br. 42) te na steli vojnika iz Salone (kat. br. 48).

Kao što je već spomenuto, pojedini su dijelovi vojne opreme znak određenog ranga i službe unutar vojske pa je tako *vitis* prisutan na prikazima centuriona na spomenicima s područja provincije Dalmacije. U slučaju nadgrobne stele bračnog para iz Bihaća (kat. br. 40) upravo je centurionski štap u ruci pokojnika omogućio njegovo svrstavanje među centurione. Da je muškarac prikazan na ari Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33) bio centurion poznato je iz natpisa, a, premda je kasnije regrutiran u carsku konjičku stražu, svoj je rang centuriona odlučio naglasiti kroz centurionski štap. Centurioni na nadgrobnim stelama iz Splita (kat. br. 34) i iz Narone (kat. br. 36) također su prikazani s centurionskim štapovima, no *vitis* nije jedini predmet zaslužan za raspoznavanje njihovog ranga. Jedini centurion koji ne nosi *vitis* je Likej (kat. br. 5), no on u ruci drži uže spleteno u složen čvor, predmet za koji M. Šašel Kos smatra da predstavlja njegov status centuriona u mornarici.¹⁰⁶

Glazbeni su instrumenti prikazani na dva spomenika s područja provincije Dalmacije te u oba slučaja otkrivaju rang prikazanog vojnika. Rog u ruci vojnika na urni iz Danila (kat. br. 37) ukazuje na to da je ovaj vojnik bio *cornicen*, čija je zadaća davanje zvučnih signala stjegonošama.¹⁰⁷ Isto tako, rang vojnika na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52) označava truba, koju nosi u rukama.

Rang signifera iz Epidaura (kat. br. 27) poznat nam je zahvaljujući stijegu, kojega drži u desnoj ruci. Budući da prikaz vojnika na steli Gaja Lukrecija (kat. br. 10), čiji je rang poznat iz natpisa, nije sačuvan, nemoguće je tvrditi da je atribut njegova ranga bio prikazan, no vjerojatnost da u desnoj ruci drži *signum*, dok lijevom grli dječaka, nije velika. Ulogu u potencijalnom izostanku stijega mogla bi igrati i činjenica da je na steli bila prikazana polufigura vojnika, a ne čitava figura kao na steli signifera iz Epidaura. Iz natpisa na ari Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33) poznato je da je ovaj vojnik bio zastavnik carske konjičke staže, a znakovi koji ukazuju na

¹⁰⁶ Šašel Kos 2016, 116.

¹⁰⁷ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

njegov rang prikazani su na desnoj bočnoj strani are, na kojoj se nalaze konj te zastava (*vexillum*).

Spomenici vojnika koji su bili pripadnici konjice u pravilu sadrže prikaz konja. Ti su vojnici uglavnom prikazivani kao jahači na konju, a konj je mogao biti prikazan i sam, kao na steli Verana (kat. br. 13) i na ari Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33), ili uz konjušara, kao npr. na steli Marka Elvadija (kat. br. 16). Konjanici sa spomenika iz provincije Dalmacije najčešće su pripadnici pomoćnih postrojbi. Zbog natpisa na stelama Marka Percenija (kat. br. 4) i Marka Antonija Celera (kat. br. 11) poznato je da su ovi vojnici kao konjanici služili u legiji, a na ari Tita Flavija Lukrecija (kat. br. 33) zabilježena je njegova služba u carskoj konjičkoj straži. Licinije Viktorin, vojnik na steli Aurelija Proba i Prokule (kat. br. 50), prikazan je uz konja, međutim na natpisu nije navedeno da je bio konjanik u legiji, kao u slučaju Marka Percenija i Marka Antonija Celera, nego *miles legionis*. Virdomar, koji je služio u Novoj Klaudijevskoj, jedini je konjanik na čijem spomeniku (kat. br. 18) nije prikazan konj. Moguće je da je razlog tome njegov status misicija, odnosno vojnika koji je odslužio 25 godina u vojsci, a onda još 4 godine ostao u službi aktivnog veterana (*vexilla veteranorum*) kao rezerva (*sub vexillo*)¹⁰⁸.

Na rimskim su se kamenim spomenicima s prikazima vojnika u provinciji Dalmaciji prikazivali i članovi njihovih obitelji te oslobođenici i sluge. Vjerojatno od doba vladavine Augusta vojnicima u aktivnoj službi nije bilo dopušteno sklapati brakove.¹⁰⁹ Život vojnika u zajednici sa ženom, čini se, nije vodio do sankcija, no brakovi sklopljeni i djeca rođena prije otpuštanja iz vojske nisu bili priznati.¹¹⁰ Čini se da ova zabrana nije vrijedila za centurione i časnike, kao ni za senatore ni vitezove.¹¹¹ Osim zabrane sklapanja brakova tijekom 1. stoljeća, nemogućnost stvaranja stalnih veza zbog udaljenost od domova i mobilnosti postrojbi dodatan je razlog zašto su vojnici na kamenim spomenicima 1. stoljeća češće prikazivani sami.¹¹² U to su vrijeme njihovi komemoratori bili uglavnom drugi vojnici koji su ujedno bili navedeni kao nasljednici.¹¹³ Iznimke, naravno, postoje pa tako iz provincije Dalmacije potječe 6 rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika s obiteljima, koji se datiraju u 1. stoljeće. Na nadgrobnoj steli iz Podgrađa (kat. br. 9) uz vojnika su prikazani njegovi roditelji¹¹⁴, a uz misicija Virdomara, na steli Virdomara i Pame (kat. br. 18), stoji njegova sestra. Smatra se da dječak na

¹⁰⁸ Maršić 2015, 12.

¹⁰⁹ Matijević 2019c, 61.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Ibid., 62.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Maršić 2003, 169.

steli Gaja Lukrecija (kat. br. 10) predstavlja njegova sina.¹¹⁵ Budući da je Gaj Lukrecije bio *signifer*, odnosno niže rangirani časnik, moguće je da se zabrana sklapanja braka nije odnosila na njega te da je dječak, ukoliko je do sklapanja braka uopće došlo, s obzirom na to da se na natpisu ne spominje supruga Gaja Lukrecija, bio njegov legitiman nasljednik. Na natpisu na steli Marka Antonija Celera (kat. br. 11) kao nasljednica i supruga vojnika navedena je Julija Maksima, koja je vjerojatno prikazana u gornjem portretnom polju stele.¹¹⁶ S članovima obitelji prikazani su veterani na stelama Lucija Vetija Sekunda (kat. br. 2) i Tita Fuficija (kat. br. 7). Osoba koja je pored veterana prikazana na steli Lucija Vetija Sekunda (kat. br. 2) vjerojatno je bila njegova kći, čija je majka mogla biti oslobođenica spomenuta u zadnjem redu natpisa.¹¹⁷ Na steli Tita Fuficija (kat. br. 7) u gornjoj su portretnoj niši prikazani supruga, kći i sin veterana.¹¹⁸

U razdoblje od 1. do 2. stoljeća datirana su tri spomenika s prikazima vojnika s članovima obitelji. Na steli Servija Enija Fuska (kat. br. 25) pored vojnika prikazana je njegova supruga.¹¹⁹ Žena na ugradbenom reljefu s prikazom konjanika (kat. br. 28) vjerojatno predstavlja njegovu majku¹²⁰, dok su na steli Gaja Veronija Etora (kat. br. 26) prikazani otac, majka te brat toga vojnika¹²¹.

Situacija se mijenja tijekom 2. stoljeća i u 3. stoljeću kada je broj prikazanih vojničkih obitelji, u odnosu na prikaze vojnika samih, osjetno veći nego u 1. stoljeću. Posljedica je to novačenja mladića u provincijama, što im je omogućilo održavanje veza s vlastitim obiteljima i tamošnjim ženama, kao i ozakonjivanja brakova sklopljenih prije otpusta krajem 2. stoljeća, u vrijeme Septimija Severa.¹²² Međutim, broj prikaza vojnika s obitelji i dalje ostaje manji od broja spomenika s prikazima vojnika samih. U ovo razdoblje datirana su četiri rimska kamena spomenika s prikazima vojnika s članovima obitelji. Supruge vojnika prikazane su na nadgrobni stelama bračnog para iz Homolja¹²³ (kat. br. 39) te bračnog para iz Bihaća¹²⁴ (kat. br. 40). Na nadgrobnoj steli Aurelija Supera (kat. br. 41) prikazani su supruga i djeca¹²⁵, a na steli Aurelija Proba i Prokule (kat. br. 50) otac i majka vojnika¹²⁶.

¹¹⁵ Maršić 2010, 67.

¹¹⁶ Tončinić 2011, 25.

¹¹⁷ Demicheli, Tončinić 2008, 353.

¹¹⁸ Schönauer 2001, 243.

¹¹⁹ Ibid., 261.

¹²⁰ Maršić 2009b, 62.

¹²¹ Rendić-Miočević 1959, 113.

¹²² Matijević 2019c, 62.

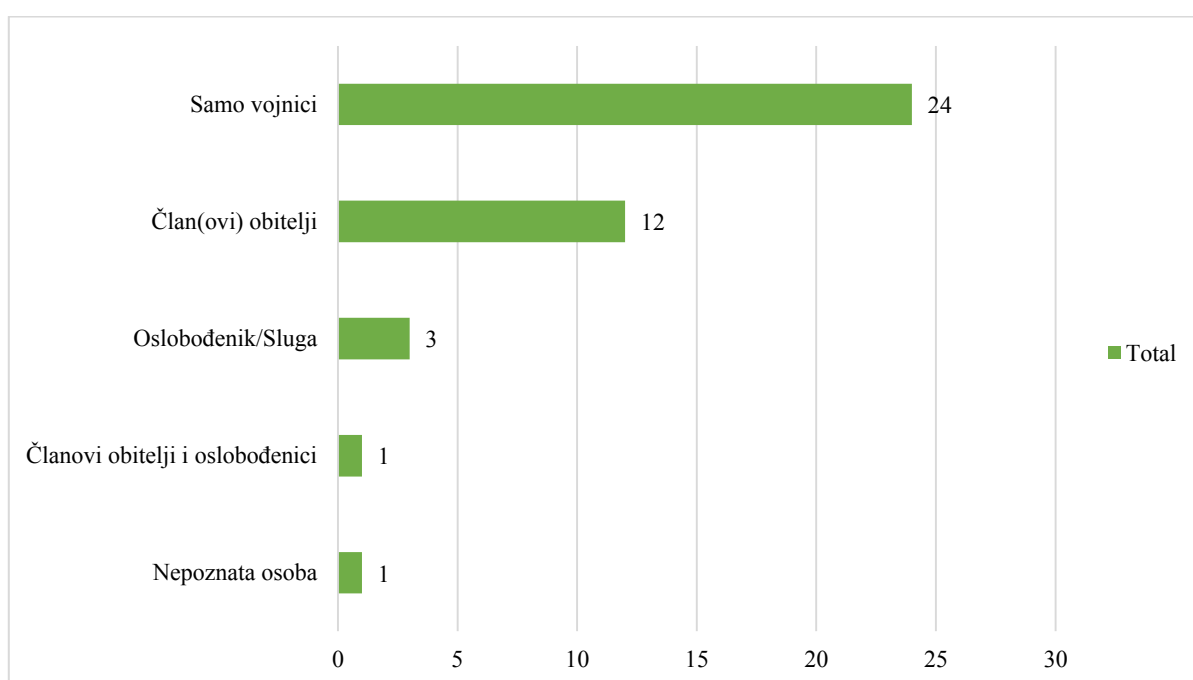
¹²³ Lozić 2021, 162; Paškvalin 2012, 62.

¹²⁴ Lozić 2021, 89; Paškvalin 2012, 125.

¹²⁵ Lozić 2021, 164; Paškvalin 2012, 65.

¹²⁶ Mesihović 2011, 53.

Oslobođenici su bili bivši robovi, koji su stjecanjem slobode stekli i građansko pravo te postali dio obitelji svojih bivših vlasnika.¹²⁷ Oslobođenici i sluge prikazani su na četiri spomenika s prikazima vojnika s područja provincije Dalmacije. U donjoj portretnoj niši na steli Tita Fuficija (kat. br. 7) prikazana je obitelj oslobođenika koja se sastoji od bračnog para i njihove kćeri.¹²⁸ Oslobođenik je prikazan i uz vojnika na nadgrobnoj steli Marka Pithe (kat. br. 15). Na steli Aurelije Marceline (kat. br. 49), na kojoj je prikazana funerarna gozba (*Totenmahl*), s desne strane stola na tri noge stoji sluga kojemu je preko lijevog ramena prebačen komad tkanine za brisanje ruku (*mantellum*).¹²⁹ Osoba koja u polju na dnu stele Marka Elvadija (kat. br. 16) vodi konja je *calo*, sluga i rob rimskih vojnika.

Slika 4: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojničkih obitelji i oslobođenika ili sluga (provincija Dalmacija)

Nepoznata osoba uvrštena u grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojničkih obitelji i oslobođenika ili sluga nalazi se na ari Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33). Radi se glavi s lijeve strane vojnika od koje je djelomično očuvan ostao samo dio frizure.¹³⁰

¹²⁷ Matijević 2015, 132.

¹²⁸ Schönauer 2001, 243.

¹²⁹ Lozić 2021, 187.

¹³⁰ Jeličić-Radonić 2006, 126.

4.2. Prikazi vojnika na rimskim kamenim spomenicima u južnoj Panoniji

Kao što je već spomenuto, smatra se da su se rimski nadgrobni spomenici na područje provincije Panonije proširili iz Akvileje.¹³¹ U Panoniji je, kao i u provinciji Dalmaciji, ulogu u širenju spomenika imala rimska vojska, koja je na području južne Panonije od završetka Batonova ustanka bila stacionirana u Sisciji, a nešto kasnije i na području dunavskog limesa.¹³²

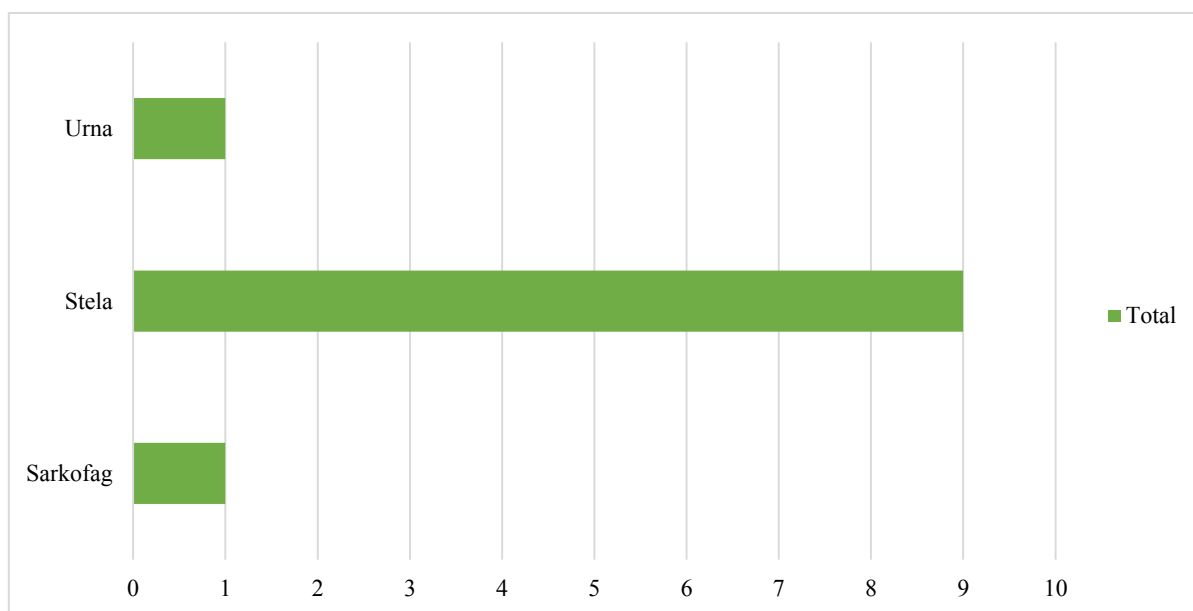
Prikazi vojnika nalaze se na 10 rimskih kamenih spomenika s područja južne Panonije. Iako zbog nepoznavanja točne granice između provincija Dalmacije i Panonije nije jasno u spomenike koje provincije treba uvrstiti nadgrobnu stelu Valerija Saturnina (kat. br. 51), u ovom radu stela će biti obrađena uz spomenike s područja južne Panonije. Većina rimskih kamenih spomenika iz južne Panonije, njih devet, nadgrobne su stele ili ono što je od stela ostalo, jedna je urna i jedan je sarkofag, što bi moglo ukazivati na to da su stele bile najpopularnija vrsta nadgrobnih spomenika među vojnicima u južnoj Panoniji. Najveći broj ovih spomenika datiran je u 3. stoljeće, a tek jedan u 1. stoljeće, što je ipak premalo ako se u obzir uzme prisutnost vojske na području južne Panonije u 1. stoljeću. Broj rimskih kamenih spomenika s područja južne Panonije općenito je mali, posebno u odnosu na provinciju Dalmaciju, a veliku ulogu u brojčanom stanju spomenika igra stanje arheoloških istraživanja u južnoj Panoniji, pogotovo u Sisciji¹³³, u kojoj je rimska vojska s mogućim prekidima bila prisutna tijekom nekoliko stoljeća. Broj nadgrobnih stela s područja južne Panonije povećava se u 2. stoljeću, što je u skladu s napretkom i urbanizacijom Panonije tijekom tog razdoblja.¹³⁴

¹³¹ Cambi 2013, 22.

¹³² Hoti 1992, 143; Radman-Livaja 2010b, 190, 194, 200.

¹³³ Migotti 2016, 181.

¹³⁴ Migotti et al. 2018.

Slika 5: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojnika po vrsti (južna Panonija)

Na rimskim kamenim spomenicima s područja južne Panonije zastupljene su obje spomenute kategorije prikaza vojnika. U prvu kategoriju, koja se odnosi na spomenike na kojima su vojnici prikazani sprijeda, ubraja se 9 spomenika. Polufigure vojnika (i veterana) prikazane su na nadgrobnim stelama Marka Herenija Valenta (kat. br. 32), Tita Aurelija Avita (kat. br. 35) i Aurelija Nasa (kat. br. 38), na steli iz Daruvara (kat. br. 44) te na steli iz Odre Sisačke (kat. br. 47).

Premda među vojnicima prikazi čitavih figura postaju popularni u 2. stoljeću¹³⁵, spomenici koji potječu iz južne Panonije, a koji prikazuju čitave figure vojnika, datiraju se tek u 3. stoljeće. Čitave figure vojnika prikazane su na samo jednoj steli s područja južne Panonije, na nadgrobnoj steli Marka Kokceja Superijana (kat. br. 43), na kojoj se nalaze čitave figure dvojice vojnika. Sarkofazi južne Panonije na sredini sanduka imaju tabulu, a u nišama pored tabule, koje su natkrivene noričko-panonskom volutom, nalaze se figure pokojnika.¹³⁶ Na taj način prikazana je čitava figura vojnika na sarkofagu Kvinta Valerija Severijana (kat. br. 46), ali i čitava figura vojnika na urni Marka Aurelija Glabrija (kat. br. 45).

Na nadgrobnoj steli Valerija Saturnina (kat. br. 51), u polukružnoj portretnoj niši, prikazani su samo glava i vrat vojnika.

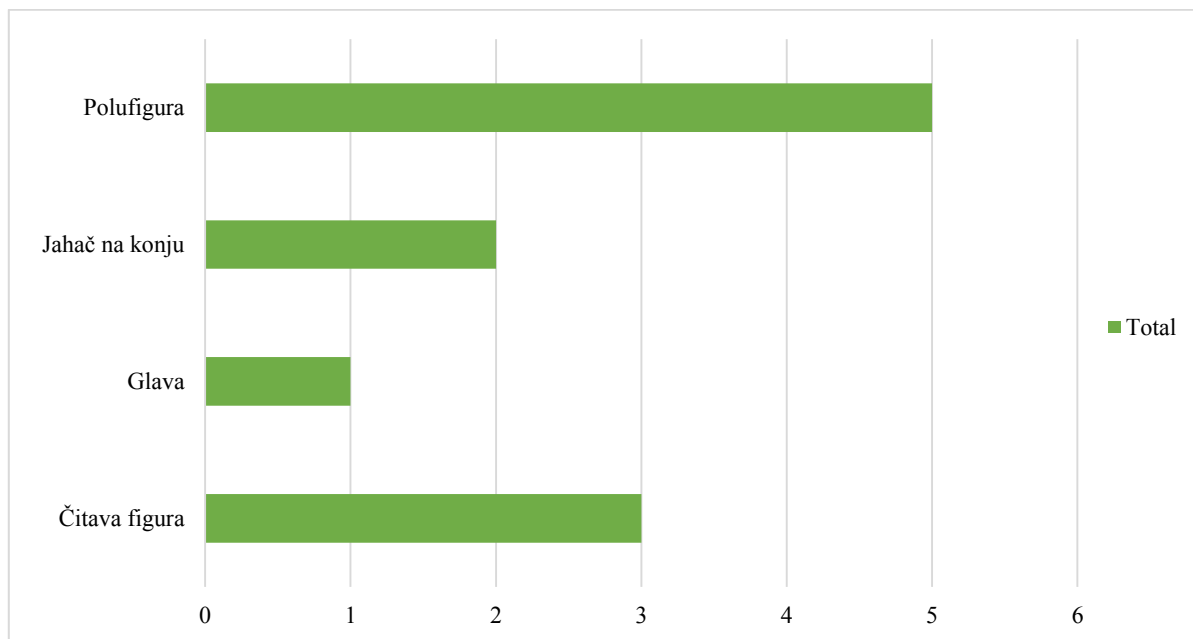
Kao što je već spomenuto, u drugu kategoriju prikaza ubrajaju se prikazi konjanika. Prva skupina odnosi se na prikaze jahača na konju, a u nju spadaju nadgrobne stele Nigera Sveitrija

¹³⁵ Cambi 1988, 94, 106; Ivčević 2013, 445.

¹³⁶ Cambi 2002a, 170.

(kat. br. 6) i Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31).

Na nadgrobnoj steli iz Odre Sisačke (kat. br. 47) prikazana je scena lova u kojemu sudjeluje jahač na konju, no svrha ove scene, čini se, nije prikazivanje figure, nego ukazivanje na vojnu profesiju pokojnika, koji je u gornjem polju prikazan kao polufigura.¹³⁷

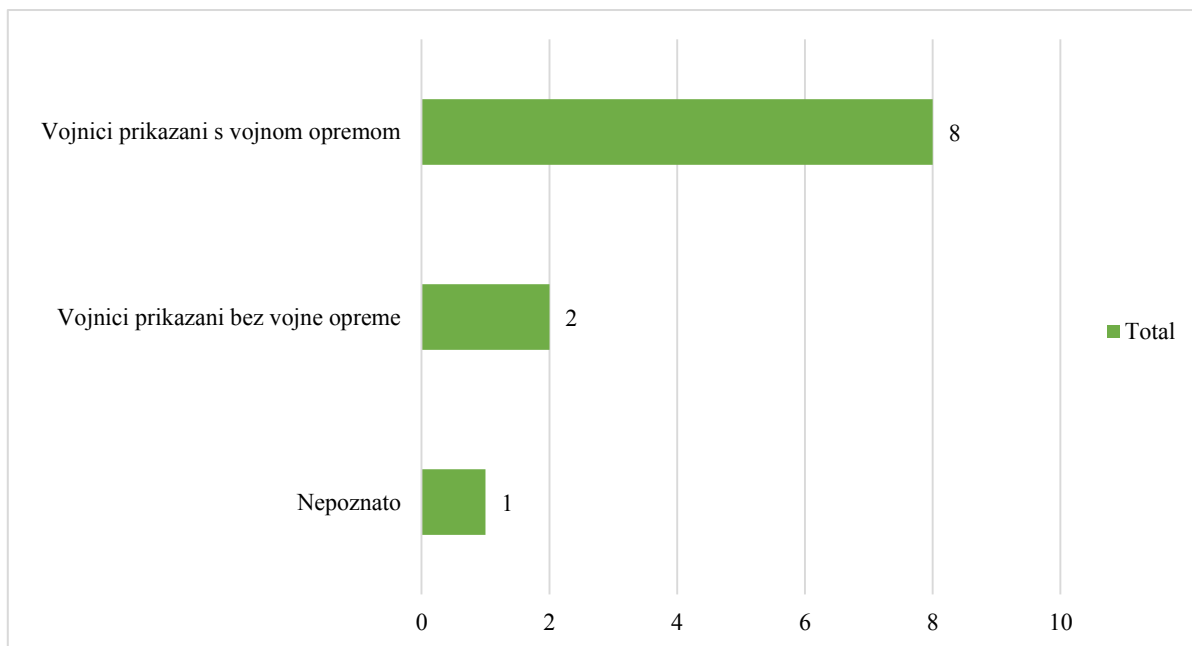

Slika 6: Grafički prikaz broja prikaza vojnika po kategorijama (južna Panonija)

Prikazi vojne opreme na spomenicima ukazuju na to da je vlasnik spomenika ili osoba prikazana na spomeniku vojnik, zbog čega su osobito korisni u slučajevima kada na spomenicima natpis nije sačuvan ili ga je moguće samo djelomično razabrati, a pojedini dijelovi vojne opreme mogu biti znak određenog ranga i službe unutar vojske.

S područja južne Panonije potječe 8 kamenih spomenika s prikazima vojnika na kojima je prikazana vojna oprema. Zbog stanja očuvanosti nadgrobne stele Nigera Sveitrija (kat. br. 6), nije moguće sa stopostotnom sigurnošću tvrditi da se na ovom spomeniku nalazila vojna oprema.

¹³⁷ Migotti 2013, 226.

Slika 7: Grafički prikaz zastupljenosti vojne opreme na spomenicima s prikazima vojnika (južna Panonija)

Dva spomenika na kojima pokojnici ne nose vojnu opremu nadgrobne su stele Tita Aurelija Avita (kat. br. 35) i Valerija Saturnina (kat. br. 51). Razlog nedostatka vojne opreme na steli Valerija Saturnina (kat. br. 51) je taj što su prikazani samo glava i vrat vojnika. Na steli Tita Aurelija Avita (kat. br. 35) veteran je odjeven u togu¹³⁸, tipičnu odjeću rimskog građanina. Budući da veteran na steli Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31) u desnoj ruci nosi koplje, čini se da su veterani u južnoj Panoniji, za razliku od onih u provinciji Dalmaciji, mogli biti prikazani naoružani. Da se vojna oprema prikazivala na nadgrobnim spomenicima veterana dokazuje i urna Marka Aurelija Glabrija (kat. br. 45), na kojoj veteran nosi *sagum* i tuniku opasanu pojasom s okruglom kopčom, što je tipično za prikaze vojnika na južnopanonskim spomenicima 3. stoljeća¹³⁹.

Kao i u provinciji Dalmaciji, na spomenicima južne Panonije na kojima su prikazane polufigure vojnici u pravilu nose tunike preko kojih su prebačeni vojnički ogrtači. Budući da se radi o djelomičnom prikazu pokojnika, mogućnost prikazivanja vojne opreme je ograničena, a od oružja su zastupljeni jedino mačevi, od kojih je vidljiva isključivo drška. No, za razliku od provincije Dalmacije, u kojoj se polufigure vojnika ne prikazuju sa zaštitnom opremom, iz južne Panonije potječe jedan spomenik s prikazom polufigure vojnika na kojemu je zastupljena

¹³⁸ Migotti 2013, 263.

¹³⁹ Ibid., 267.

zaštitna oprema. Radi se o nadgrobnoj steli Aurelija Nasa (kat. br. 38), na kojoj vojnik u lijevoj ruci nosi mali štit.

Pojavom čitavih figura na prikazima vojnika do izražaja posebno dolaze pojasevi, koji su zastupljeni na sve 3 čitave figure vojnika južne Panonije. Ogrtači i tunike su na prikazima vojnika na spomencima s područja južne Panonije neizostavni, dok su ostale komponente vojne opreme opcionalne.¹⁴⁰

Kao što je već spomenuto, pojedini su dijelovi vojne opreme znak određenog ranga i službe unutar vojske pa je tako *vitis* prisutan na steli Marka Herenija Valenta (kat. br. 32), koji je bio centurion. Na istoj steli prikazan je dječčić koji u ruci nosi *codex ansatus*¹⁴¹, atribut koji također ukazuje na vojniov rang.

Premda se štitovi smatraju dijelom lovačke opreme, na prikazima lova u Noriku i Panoniji oni nisu česta pojava, zbog čega štit iza konjanika na donjem portretnom polju na steli iz Odra Sisačke (kat. br. 47) vjerojatno ukazuje na vojnu profesiju muškarca prikazanog na steli.¹⁴² Snop svitaka prikazan na istoj steli mogao bi ukazivati na to da je jedan od muškaraca bio vojni knjižničar^{143, 144}.

Od tri vojnika koji su bili pripadnici konjice, dva su prikazana kao jahači na konju. To su konjanici na stelama Nigera Sveitrija (kat. br. 6) i Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31). Konjanik III. pretorijanske kohorte na sarkofagu Kvinta Valerija Severijana (kat. br. 46) prikazan je bez konja. Razlog tome vjerojatno je činjenica da su se na sarkofazima južne Panonije, čija je shema preuzeta iz radionica u Akvileji, u bočnim nišama prikazivale uglavnom figure pokojnika u stojećem položaju¹⁴⁵.

Na rimskim su se kamenim spomenicima s prikazima vojnika iz južne Panonije, kao i na onima iz provincije Dalmacije, prikazivali članovi obitelji te sluga. Premda je broj sačuvanih spomenika s prikazima vojnika 1. stoljeća na području južne Panonije mali, individualizam je, čini se, i na ovom prostoru obilježio 1. stoljeće.¹⁴⁶ Činjenicu da su na većini spomenika južne Panonije, njih 7, prikazani članovi obitelji vojnika, moguće je objasniti porastom važnosti

¹⁴⁰ Migotti 2013, 267.

¹⁴¹ Cambi 1989, 64; Migotti 2016, 177.

¹⁴² Migotti 2013, 266.

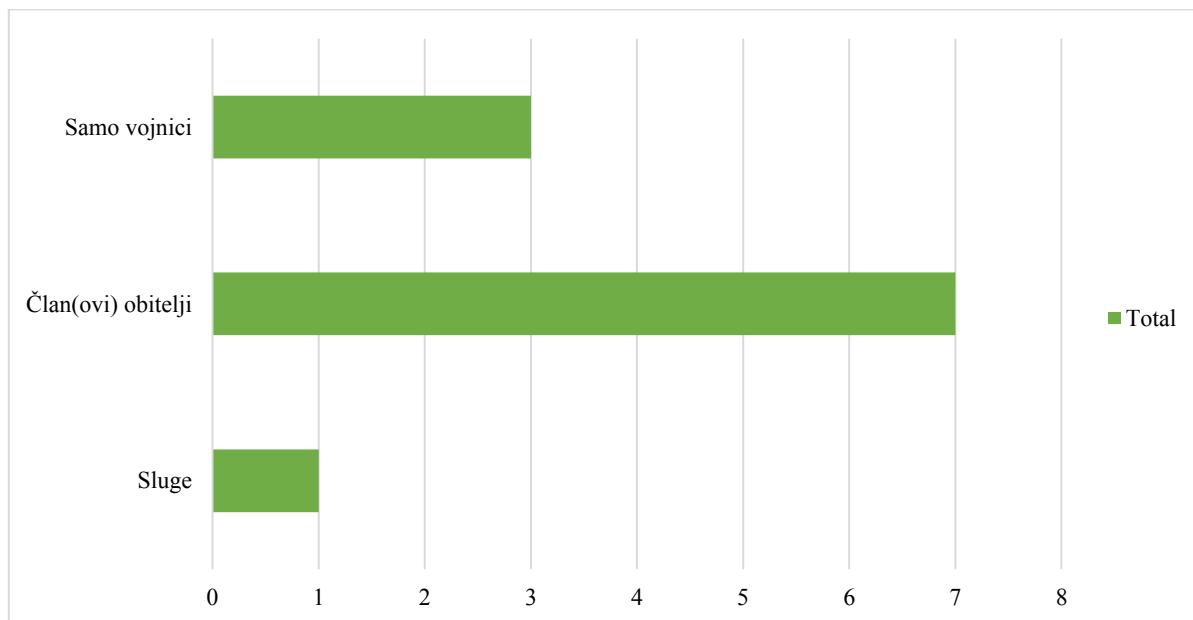
¹⁴³ Vojni knjižničari bili su službenici zaduženi za vojne arhive i administraciju (v. Fields 2009, 38, 91.).

¹⁴⁴ Migotti 2016, 186.

¹⁴⁵ Cambi 2002a, 170.

¹⁴⁶ Migotti et al. 2018, 200.

obiteljskih veza tijekom 2. i 3. stoljeća¹⁴⁷, što se onda odrazilo i na funerarnu plastiku. Svih 7 spomenika na kojima su prikazani članovi obitelji vojnika datiraju se u 2. ili 3. stoljeće.

Slika 8: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojničkih obitelji i sluga (južna Panonija)

Spomenici na kojima su vojnici prikazani sami su stela Nigera Sveitrija (kat. br. 6), iz 1. stoljeća, stela Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31), koja se datira u prvu polovicu 2. stoljeća, te stela Valerija Saturnina (kat. br. 51), koja je datirana od druge polovice 3. do prve polovice 4. stoljeća. Na nadgrobnoj steli Tita Aurelija Avita (kat. br. 35) prikazana je i supruga veterana.¹⁴⁸ Upravo se na ovoj steli vidi priljublivanje tijela supružnika, što je, čini se, karakteristično za plastiku s područja provincije Panonije¹⁴⁹. Supruge su prikazane i na steli vojnika Aurelija Nasa¹⁵⁰ (kat. br. 38) te na urni veterana Marka Aurelija Glabrija¹⁵¹ (kat. br. 45). U lijevoj bočnoj niši na sarkofagu Kvinta Valerija Severijana (kat. br. 46) prikazana je majka vojnika.¹⁵² Dva vojnika i njihova majka prikazani su na steli Marka Kokceja Superijana (kat. br. 43). Čini se da je signifer X. legije, spomenut na natpisu stele, bio otac samo jednom od vojnika prikazanih na steli.¹⁵³ Na steli iz Daruvara (kat. br. 44) i na steli iz Odre Sisačke (kat. br. 47) prikazana su po

¹⁴⁷ Ibid; Matijević 2019c, 62.

¹⁴⁸ Migotti 2016, 178.

¹⁴⁹ Cambi 1989, 67.

¹⁵⁰ Migotti et al. 2018, 114.

¹⁵¹ Ibid., 34.

¹⁵² Pinterović 2014, 162.

¹⁵³ Migotti et al. 2018, 97.

dvojica muškaraca između kojih se nalazi ženska figura. Budući da natpisi na ovim spomenicima nisu sačuvani, nije poznato u kakvom su srodstvu prikazane osobe, no moguće je pretpostaviti da se radi o prikazima majke i sinova, kao na steli Marka Kokceja Superijana (kat. br. 43), ili o prikazima bračnog para i njihovog sina, što je slučaj na nekoliko stela iz provincije Dalmacije.

Sluge vojnika prikazane su na samo jednom spomeniku s područja južne Panonije. To je nadgrobna stela Marka Herenija Valenta (kat. br. 32), na kojoj s lijeve i s desne strane vojnika stoje čitave figure dva dječacića. Lijevi dječak u ruci nosi *codex ansatus*, atribut vojnिकove službe. Moguće je da su prikazani dječaci oslobođenici na što bi ukazivao razmotani svitak, koji bi mogao predstavljati oporuku, u rukama desnog dječaka. Dječaci su u tom slučaju mogli biti nasljednici Marka Herenija Valenta.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Cambi 1989, 64.

5. UTJECAJ CARSKÉ PORTRETISTIKE NA PRIKAZE VOJNIKA U DALMACIJI I JUŽNOJ PANONIJI

Antički portret zastupljen je na statuama, bistama, nadgrobnim spomenicima, falerama, novcu i drugim vrstama spomenika, a za njihovu mnogobrojnost, osim umjetničkih tendencija, zaslužni su i različiti slojevi rimskog društva.¹⁵⁵ Statue careva i članova carske obitelji spadaju u službene portrete, najvažniju grupu antičkih portreta.¹⁵⁶ One su odlukom gradske uprave postavljane u municipijima i kolonijama, a bile su kopije carskih statua koje su se nalazile u Rimu.¹⁵⁷ Upravo su te statue, zbog velikog utjecaja na stil i ikonografiju spomenika lokalnih majstora, odigrale ključnu ulogu u razvoju portretne umjetnosti u provincijama carstva.¹⁵⁸ Kako na građanskim portretima, prikazi careva i carskih obitelji svoj su trag ostavili i na portretima vojnika.

Razdoblje julijevsko-kladijevske dinastije obilježilo je nekoliko umjetničkih pravaca.¹⁵⁹ Najraniji umjetnički pravac ovog vremena koji je prisutan na spomenicima vojnika na području provincije Dalmacije je kasnoaugustovski ili ranotiberijski akademizam, u kojemu su djelomično zadržane klasicističke tendencije starijeg perioda¹⁶⁰. Mornarički centurion na steli Likeja (kat. br. 5) prikazan je po uzoru na portrete julijevsko-kladijevskih prinčeva.¹⁶¹ Kratka kosa s pramenovima počešljanim prema čelu tipična je frizura julijevsko-kladijevske dinastije, a prisutna je na portretima Tiberija, Kaligule i Kladija, nakon kojih izlazi iz mode.¹⁶² Vojnik je prikazan bez brade i brkova, a uši su velike i klempave. Kratku kosu s pramenovima počešljanim prema čelu, frizuru pripadnika julijevsko-kladijevske dinastije, nosi i vojnik na steli Gaja Licinija (kat. br. 3). Kao i Likej, prikazan je bez brade i brkova te s velikim klempavim ušima.

Portret vojnika na steli iz Podgrađa (kat. br. 9) prilično je oštećen, no jasno je da je vojnik imao kratku kosu te velike klempave uši. Kosa je, čini se, kao i na portretu muškarca na lijevoj strani, bila ravna i počešljana prema čelu, što upućuje na već spomenute frizure careva Tiberija, Kaligule i Kladija.¹⁶³ Nešto puniji obrazi na portretu vojnika te nedostatak tragova starenja na

¹⁵⁵ Cambi 1991, 9; Wood 2015, 1.

¹⁵⁶ Cambi 1991, 9.

¹⁵⁷ Ibid.; Kleiner 1992, 67.

¹⁵⁸ Cambi 1991, 11; Wood 2015, 11.

¹⁵⁹ Cambi 1991, 56; Kleiner 1992, 80.

¹⁶⁰ Cambi 1980, 154; Cambi 1991, 56, 70; Kleiner 1992, 114.

¹⁶¹ Cambi 1980, 154; Šašel Kos 2016, 116.

¹⁶² Cambi 1980, 151, 154; Kleiner 1992, 127, 130, 131; Šašel Kos 2016, 116.

¹⁶³ Maršić 2003, 176.

vratovima prikazanih likova veže se uz klasicističke stilske tendencije.¹⁶⁴

Kasnoaugustovski ili ranotiberijski akademizam naslijedio je tzv. tiberijski manirizam, koji je za rimsku portretistiku značio pojednostavljivanje prikaza detalja lica, glave, kose itd.¹⁶⁵

Iako se na temelju epigrafičkih elemenata datira otprilike u sredinu 1. stoljeća, stil, gesta te izraz lica i frizura vojnika na nadgrobnoj steli Kvinta Metija Valenta (kat. br. 8) upućuju na tiberijski manirizam.¹⁶⁶ Kao ni na prethodnim stelama, vojnik ne nosi bradu ni brkove, a uši su velike i klempave.¹⁶⁷ Ova, a i mnoge druge stele, neke od kojih su obrađene u ovom radu, pokazatelji su problematičnosti datiranja spomenika na temelju portreta.¹⁶⁸ U isto vrijeme kad i stela Kvinta Metija Valenta (kat. br. 8), nastala je nadgrobna stela Verana (kat. br. 13). Vojnik je, kao i Kvint Metije Valent, prikazan s klempavim ušima, a kosa je kratka i počešljana prema naprijed te seže do polovice čela. Ono što čini razliku između ova dva prikaza je očita razlika u vještinama klesara, što je dovelo do nedostatka detalja na steli Verana, onoga što R. Dodig naziva rustikalnim¹⁶⁹ prikazom.

Premda je većina likova na steli Tita Fuficija (kat. br. 7) prikazana u duhu tiberijskog akademizma, na portretu veterana uočava se tzv. formalni nemir.¹⁷⁰ Mirno lice u kombinaciji s nabranim čelom karakteristični su za portrete vladavine cara Klaudija, a ne pojavljuju se prije cara Kaligule.¹⁷¹ Frizura Tita Fuficija tipična je frizura julijevsko-klaudijevske dinastije¹⁷², kratka kosa s pramenovima počešljanim prema čelu, a uši su velike i klempave.

Budući da je izgled stele Lucija Cezija Basa (kat. br. 17) poznat isključivo iz crteža L. F. Cassasa, u pitanje se dovodila točnost i realističnost prikaza.¹⁷³ Jedan od razloga sumnje bio je portret veterana, koji je na spomeniku datiranom u 1. stoljeće prikazan s bradom.¹⁷⁴ Da u postojanje brade na portretu veterana ne treba sumnjati, dokazuju portreti Nerona na kojima je car prikazan s bradom. Radi se o pojedinim portretima 3. i 4. tipa, poznatih i pod nazivom tip Muzeja u Termama te München-Worcester, koji su nastali neposredno prije nastanka ove stele te utjecali na oblikovanje portreta Lucija Cezija Basa.¹⁷⁵

¹⁶⁴ Ibid.; Kleiner 1992, 115.

¹⁶⁵ Cambi 1991, 57; Kleiner 1992, 124, 162.

¹⁶⁶ Cambi 2000, 45.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Dodig 2007a, 9.

¹⁷⁰ Cambi 2005, 53.

¹⁷¹ Cambi 1991, 65, 69; Cambi 2005, 53; Kleiner 1992, 131.

¹⁷² Cambi 1991, 69.

¹⁷³ Maršić 2010, 68.

¹⁷⁴ Ibid., 72.

¹⁷⁵ Ibid., 77; Kleiner 1992, 138.

U vrijeme dinastije Flavijevaca istovremeno su pristune klasicističke i verističke tendencije.¹⁷⁶ Razlog tome je Vespazijanov pokušaj vraćanja čistim rimskim tradicijama kroz republikanske portrete te nemogućnost iskorjenjivanja umjetničkih pravaca julijevsko-kladijevske dinastije.¹⁷⁷ Iz ranoflavijevskog razdoblja potječe stela Marka Pithe (kat. br. 15), na kojoj su okrugli oblik vojnikeve glave te kratka kosa, koja je priljubljena uz tjeme i ne pada u pramenovima na čelo, nastale pod utjecajem portreta cara Vespazijana.¹⁷⁸ Kao uzor za izradu portreta misicija na nadgrobnoj steli Virdomara (kat. br. 18) također je poslužio car Vespazijan. Virdomar ima visoko čelo te kratku kosu, koja je počešljana prema naprijed u svrhu skrivanja ćelavosti u uglovima.¹⁷⁹ Kosa oko ušiju misicija nalikuje na kovrče koje su izvedene dugačkim potezima svrdla, čime nastaju plitki kanali.¹⁸⁰ Ova se tehnika javlja oko sredine 1. stoljeća, u vrijeme vladavine cara Nerona, kada je služila za izradu njegove frizure *coma in gradus formata*.¹⁸¹ Moguće je da su na Vridomarovu čelu i oko očiju bile prikazane bore, koje su prisutne na Vespazijanovim portretima, no lice misicija je izlizano pa one, ako ih je i bilo, nisu ostale sačuvane.¹⁸²

Da datiranje spomenika pomoću portreta nije u potpunosti pouzdano, dokazuje i stela Gaja Veronija Etora (kat. br. 26), na kojoj su roditelji prikazani po uzoru na vespazijansku modu, dok su njihovi sinovi izgledom bliži Domicijanu.¹⁸³ Premda lice vojnika nije sačuvano, od njegove frizure ostalo je dovoljno za raspoznavanje jednog od najranijih tipova Domicijanovih frizura, na kojemu su vidljiva dva reda pramenova, od kojih samo donji padaju na čelo.¹⁸⁴

Flavijevsko miješanje klasicističkih i verističkih tendencija prisutno je i tijekom vladavine cara Trajana, što je jasno vidljivo na steli Servija Enija Fuska (kat. br. 25).¹⁸⁵ Premda je frizura Fuskove supruge flavijevska frizura, stela je datirana u Trajanovo doba, na što ukazuje mladenačko lice vojnika, koje asocira na rane portrete cara Trajana.¹⁸⁶ Fuskova je frizura oblikovana kao rane Trajanove frizure, koje odlikuje kratka kosa posložena u kraće pramenove, koji sežu do čela.¹⁸⁷ Gomilanje kose iznad ušiju, tipično za frizure Trajanovog doba, vidljivo je

¹⁷⁶ Cambi 1991, 73; Kleiner 1992, 172, 202.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Cambi 2005, 68; Maršić 2016, 22.

¹⁷⁹ Maršić 2015, 17.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Cambi 1993, 36.

¹⁸⁴ Ibid.; Kleiner 1992, 176, 177.

¹⁸⁵ Cambi 1991, 79; Cambi 2000, 50.

¹⁸⁶ Cambi 1991, 79; Cambi 2000, 50; Schönauer 2001, 262.

¹⁸⁷ Cambi 1991, 79, 80; Cambi 2000, 50; Kleiner 1992, 208; Schönauer 2001, 264.

na portretu Marka Herenija Valenta.¹⁸⁸ Njegova je stela (kat. br. 32) datirana u razdoblje vladavine cara Hadrijana, a prisutnost frizure kasnog Trajanovog doba na portretu dokaz je koegzistencije modnih tendencija ova dva razdoblja.¹⁸⁹ Hadrijanski modni elementi na steli Marka Herenija Valenta su kovrčava brada i brkovi.¹⁹⁰

Osim kovrčave brade i brkova te duže kovrčave kose, koji će se na portretima zadržati tijekom cijelog 2. i početka 3. stoljeća, novitet Hadrijanovog doba je i izrada šarenica i zjenica.¹⁹¹ Duža kovrčava kosa te široka brada i brkovi prikazani na portretu na steli centuriona (kat. br. 34) najbliži su Hadrijanovoj, a u očima vojnika vidljiva je izrada šarenica.¹⁹² Puniji obrazi, širok i kratak nos te naglašene bore na licu ukazuju na veristički umjetnički izraz.¹⁹³

U vrijeme vladavine cara Antonina Pija intenzivira se upotreba brzorotirajućeg svrdla, zbog čega na skulpturi dolazi do povećanja kontrasta svijetlih i tamnih dijelova, što uzrokuje sofisticiraniji izgled frizura i brada na portretima.¹⁹⁴ Brada Antonina Pija gušća je nego Hadrijanova i prati oblik čeljusti, a na dnu je blago zašiljena.¹⁹⁵ Na nadgrobnoj steli Tita Aurelija Avita (kat. br. 35) brkovi i brada veterana odgovaraju onima kakve je nosio Antonin Pio.¹⁹⁶ Avitova gusta kosa koja se od zatiljka u valovima pruža prema čelu, gdje se na sredini odvajaju dva pramena, kopija je frizure Antonina Pija.¹⁹⁷

Premda je kontrastiranje prisutno i tijekom vladavine cara Komoda, na plastici se uočava pojednostavljanje i osiromašivanje, što se odrazilo na portretistiku razdoblja dinastije Severa, kada detalji lica postaju općeniti, oči tjeskobne, a kanalići nastali brzorotirajućim svrdlom manje sofisticirani.¹⁹⁸ Pri kraju vladavine Septimija Severa kontrastiranje se znatno smanjuje.¹⁹⁹ Septimije Sever prati modne tendencije kraja 2. stoljeća, a Karakala, iako one ostaju guste i kovrčave, kosu i bradu skraćuje.²⁰⁰ Tijekom kasnijeg doba Severa kontrastiranje postupno nestaje, a portreti dobivaju zatvorenu formu za koju je posebno zaslužna moda cara Aleksandra Severa.²⁰¹ Kratka kosa priljubljena uz lubanju te usko urezani pramenovi koji sežu

¹⁸⁸ Cambi 1989, 63; Kleiner 1992, 209.

¹⁸⁹ Ibid., Cambi 2020, 246.

¹⁹⁰ Cambi 1989, 63; Cambi 2020, 246.

¹⁹¹ Cambi 1988, 170; Cambi 1991, 86; Kleiner 1992, 238.

¹⁹² Cambi 1990, 62.

¹⁹³ Ibid., 58.

¹⁹⁴ Cambi 1991, 92; Kleiner 1992, 269.

¹⁹⁵ Cambi 1990, 62.

¹⁹⁶ Cambi 1989, 65.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Cambi 1991, 103; Kleiner 1992, 320, 361.

¹⁹⁹ Cambi 1991, 105.

²⁰⁰ Cambi 1988, 107, 108; Kleiner 1992, 324, 352.

²⁰¹ Cambi 1991, 113.

do vrha čela pridonose okruglom obliku glave.²⁰² Aleksandar Sever na početku vladavine ne nosi bradu i brkove, a kasnije su jedva primjetni.²⁰³ Po uzoru na Aleksandra Severa prikazan je vojnik na steli Aurelija Pontijana (kat. br. 42) koji, kao i car, nosi ravnu kratku kosu priljubljenu uz lubanju.²⁰⁴ Pramenovi su kratki i sežu do vrha čela, a brade i brkova, čini se, nema.²⁰⁵ Uz modne trendove 3. stoljeća moguće je vezati dva vojnika prikazana na steli Marka Kokceja Superijana (kat. br. 43) te vojnika na kamenoj urni Marka Aurelija Glabrija (kat. br. 45). Ovi vojnici imaju kratke kose te kratke brade i kratke ili jedva vidljive brkove.²⁰⁶ Tijekom razdoblja vladavine vojničkih careva prisutne su pojedine umjetničke tendencije Severskog doba, kao što su zatvorena forma portreta te tjeskoban izraz lica, a zadržali su se i modni izričaji nastali u vrijeme Aleksandra Severa.²⁰⁷ Frizura Aleksandra Severa, kratka kosa koja je priljubljena uz lubanju, postaje omiljena u vrijeme vojničkih careva, a nosi je vojnik na steli iz Salone (kat. br. 48).²⁰⁸ Njegova je brada kratka i paperjasta, oblikovana sitnim rupicama nastalim brzorotirajućim svrdlom, a brkovi nešto duži od onih koje je nosio Aleksandar Sever.²⁰⁹ Brada i brkovi vojnika upućuju na modne tendencije vidljive već na ranim portretima Gordijana I., a prisutni su i na portretima Maksimina Tračanina, što će se, uz minimalne preinake i izuzev razdoblja vladavine Galijena, zadržati do tetrarhijskog doba.²¹⁰ Portretnu umjetnost razdoblja tetrarhije obilježili su ukočenost i nedostatak detalja, a već spomenuta zatvorena forma postaje još izraženija.²¹¹ Još se jedan tip frizure koji je nastao u vrijeme dinastije Severa nastavio nositi kroz 3. i 4. stoljeće. Radi se o frizuri koja je nisko na čelu oblikovana u rastegnuto slovo M, a čini se da je prikazana na steli Valerija Saturnina (kat. br. 51).²¹² Pozornost valja obratiti i na vrlo visoko i neobično zaobljeno tjeme vojnika. Kosa na tjemenu izgleda kao da je posložena u dva sloja, što može upućivati na kasnotetarhijske i ranokonstantinske frizure u slojevima.²¹³ Nedostatak brade i brkova na portretu mogao bi biti odraz konstantinskog razdoblja, kada oni polako izlaze iz mode.²¹⁴

²⁰² Ibid.; Kleiner 1992, 362, 363.

²⁰³ Cambi 1988, 108.

²⁰⁴ Ibid.; Kleiner 1992, 363.

²⁰⁵ Cambi 1988, 108.

²⁰⁶ Migotti et al. 2018, 33, 96.

²⁰⁷ Cambi 1991, 114, 115; Kleiner 1992, 294.

²⁰⁸ Cambi 1988, 99.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Ibid., 108-109; Kleiner 1992, 364.

²¹¹ Cambi 1991, 123; Kleiner 1992, 400.

²¹² Migotti 2010, 112.

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Ibid., 113; Kleiner 1992, 434.

6. PRIKAZI VOJNE OPREME NA RIMSKIM KAMENIM SPOMENICIMA S PRIKAZIMA VOJNIKA U DALMACIJI I JUŽNOJ PANONIJI

Istraživanje rimskih vojnih logora i lokaliteta civilnog karaktera uvelike je pridonijelo stvaranju slike o rimskoj vojnoj opremi, no nekada su glavni izvor informacija bili rimski kameni spomenici izrađeni u svrhu propagande, npr. Trajanov stup, te nadgrobni spomenici rimskih vojnika.²¹⁵ Ti su kameni spomenici i danas relevantni prilikom istraživanja, pogotovo ako su na njima prikazani vojnici koji nose vojnu opremu pa time daju uvid u način na koji su se pojedini dijelovi vojne opreme nosili te kako su izgledali dijelovi izrađeni od organskih materijala, koji nisu ostali sačuvani. Budući da na realnost prikaza vojne opreme, osim vještine klesara i vrste kamena, utječu i namjera klesara i naručitelja, kao i svrha izrade spomenika, faktori su to koje je bitno uzeti u obzir prilikom promatranja vojne opreme.²¹⁶

Posebnu ulogu imaju kameni spomenici proizvedeni u klesarskim radionicama u logorima i u njihovoj blizini, gdje su klesari imali priliku promatrati vojnu opremu, njen razvoj i promjene koje su s vremenom na njoj nastale.²¹⁷

Na spomenicima na kojima natpis nije sačuvan ili ga je moguće samo djelomično razabrati, prikazi vojne opreme upućuju na to da je vlasnik spomenika ili osoba prikazana na njemu vojnik, a pojedini dijelovi vojne opreme mogu biti znak određene službe unutar vojske.

Pojam rimska vojna oprema ne odnosi se samo na oružje i zaštitnu opremu rimskih vojnika, nego i na osobnu opremu, odnosno odjeću, obuću i pojaseve, a uključuje i stjegove, glazbene instrumente, vojne atribute te svu opremu koju je vojnik svakodnevno upotrebljavao.²¹⁸ Budući da je u razdoblju Republike svaki vojnik financirao vlastitu vojnu opremu, uniformnost je njena karakteristika tek od razdoblja Carstva.

Vojna oprema prikazana je na 45 od ukupno 55 rimskih kamenih spomenika obrađenih u ovom radu.

Od 45 spomenika na kojima je prikazana vojna oprema, s područja provincije Dalmacije potječe njih 36. Na nadgrobni stelama Marka Percenija (kat. br. 4), Gaja Lukrecija (kat. br. 10) i Tiberija Klaudija Ligomara (kat. br. 20) te na reljefu s prikazom konjanika (kat. br. 54) prikaz

²¹⁵ Bishop, Coulston 2006, 1.

²¹⁶ Ivčević 2013, 444.

²¹⁷ Ibid., 445, 448; Ivčević, Tončinić 2013, 494.

²¹⁸ Ivčević 2013, 443.

figure vojnika nije ostao sačuvan, zbog čega je nemoguće sa stopostotnom sigurnošću tvrditi jesu li na stelama bili prikazani pojedini dijelovi vojne opreme. Iako je na nadgrobnoj steli Andamionija (kat. br. 14) figura vojnika na konju uočljiva, površina stele previše je izlizana. Na nadgrobnim stelama Lucija Vetija Sekunda (kat. br. 2), Tita Fuficija (kat. br. 7) i Lucija Cezija Basa (kat. br. 17) prikazani veterani odjeveni su u togu, civilnu odjeću, a ispod toge Tita Fuficija vidljiva je i tunika.²¹⁹

Devet rimskih kamenih spomenika s prikazima vojne opreme pronađeno je na području južne Panonije. Površina prikaza figure konjanika na nadgrobnoj steli Nigera Sveitrija (kat. br. 6) je izlizana.

Na nadgrobnoj steli Valerija Saturnina (kat. br. 51), za koju nije poznato pripada li području provincije Dalmacije ili provincije Panonije, prikazani su samo glava i vrat vojnika.

6.1. Prikazi oružja

Kada se radi o rimskoj vojnoj opremi, u kategoriju oružja ubrajaju se koplja, sulice i pila, mačevi, bodeži te projektili. Na kamenim spomenicima obrađenim u ovom radu nema prikaza projektila.

6.1.1. Koplja, sulice i pila

Koplje je teško oružje koje se koristilo za borbu prsa o prsa te, za razliku od sulice, nije bilo predviđeno za bacanje.²²⁰ U republikanskoj su vojsci staro hoplitsko koplje nosili trijariji, dok su veliti bili naoružani sulicama, a smatra se da je većina kopljem naoružanih vojnika nosila mač i bodež jer, iako je koplje davalo određenu prednost u borbi protiv mačem naoružanog protivnika, bilo je nezgodno za rukovanje.²²¹ Koplja i sulice sastoje se od drvene drške te metalnog vrha i petice.²²² Vrhovi su mogli biti različitih oblika i veličina i njihova je funkcija prilično jasna, dok su petice štatile dršku kad je bila zabodena u tlo, ali i pružale vojnicima sekundarno oružje u slučaju odlamanja vrha.²²³ Dužinu drške teško je odrediti, ali se na temelju

²¹⁹ Demicheli, Tončinić 2008, 351; Maršić 2010, 71; Schönauer 2001, 243.

²²⁰ Bishop, Coulston 2006, 53; Ivčević 2016, 34.

²²¹ Ibid.; Goldsworthy 2003, 29-30.

²²² Bishop, Coulston 2006, 53

²²³ Bishop, Coulston 2006, 53; Radman-Livaja 2004, 29; Ivčević 2016, 35.

veliĉine i oblika vrhova smatra da su koplja bila dugaĉka oko 3 metra, a sulice malo duŹe od metra.²²⁴ Velika raznolikost u oblicima stvara probleme kod pokušaja datiranja, a posljedica je lake izrade i ĉinjenice da kovaĉ ne mora biti visoko izuĉen niti imati posebno opremljenu radionicu.²²⁵ Još jedan problem stvara dugotrajnost odreĉenih oblika; listolika su koplja najrašireniji oblik i koriste se od prapovijesti te su vrlo jednostavna, što znaĉi da se datirati mogu iskljuĉivo na temelju arheološkog konteksta.²²⁶

U izvorima se za ove vrste oruŹja upotrebljavaju termini kao što su *hasta*, *lancea*, *verutum*, *spiculum*, *tela* i *missilis*, ali je nemoguće utvrditi koja je toĉna funkcija pojedine vrste oruŹja.²²⁷ Smatra se da su na poĉetku principata sulice uglavnom upotrebljavali auksilijari i konjanici, pri ĉemu su auksilijari nosili dvije ili tri sulice, a konjanici nekoliko lakih sulica u tobolcu, te da su ih legionari poĉeli upotrebljavati u 3. stoljeću, iako su vjerojatno i ranije umjesto pila nosili sulice ako je situacija to zahtijevala.²²⁸

Osim nekoliko manjih sulica (*minores subarmales*) u tobolcu, većina konjanika upotrebljavala je kraća koplja, kojima se moglo baratati jednom rukom (*lancias pugnatorias*), a u 2. stoljeću pojavljuje se oko 3.65 metra dugaĉko koplje (*contus*), za ĉiju su upotrebu bile potrebne obje ruke i kojim su bile opremljene samo posebne ale.²²⁹

Pilum je sulica kratkog dometa, kojoj probojnu moć pruŹa masa.²³⁰ Ova vrsta oruŹja, vjerojatno italskog, odnosno etrurskog porijekla, bila je u upotrebi već u Źeljeznom dobu, a rimska je vojska koristi više od pet stoljeća, u razdoblju Republike te kroz prva tri stoljeća Carstva.²³¹ Tijekom republikanskog razdoblja pilum su nosili hastati i principi, a njegov se izgled do 3. stoljeća, kada postupno izlazi iz upotrebe, promijenio minimalno.²³² Sastojao se od drvene drške, duŹine oko 1.2 metra, na koju se nastavljala Źeljezna šipka, duŹine oko 60 centimetara, koja je završavala malim piramidalnim vrhom.²³³ Prije 2. stoljeća prije Krista vrh je bio u obliku lastaviĉjeg repa.²³⁴ Drvena drška i Źeljezna šipka spajane su pomoću usadnog tuljca, odnosno ploĉice ili trna, koji se klinom ili Źabicom, metalnom navlakom prstenastog oblika, priĉvršuju na drvenu dršku.²³⁵

²²⁴ Bishop, Coulston 2006, 76; Goldsworthy 2003, 132.

²²⁵ Radman-Livaja 2004, 27; Ivĉević 2016, 35.

²²⁶ Radman-Livaja 2004, 27.

²²⁷ Bishop, Coulston 2006, 77.

²²⁸ Goldsworthy 2003, 132; Radman-Livaja 2004, 29.

²²⁹ Goldsworthy 2003, 138.

²³⁰ Bishop, Coulston 2006, 51; Radman-Livaja 2004, 23.

²³¹ Goldsworthy 2003, 28.

²³² Ibid., 131; Radman-Livaja 2004, 24.

²³³ Bishop, Coulston 2006, 52; Goldsworthy 2003, 28.

²³⁴ Radman-Livaja 2004, 23.

²³⁵ Goldsworthy 2003, 131; Radman-Livaja 2004, 24, 25.

Pilum se koristio kao projektil za probijanje zaštitne opreme.²³⁶ Kada se baca, sva je masa koncentrirana iza vrha, što mu daje veliku probojnu moć i učinkovit doseg od oko 15 metara. Pilum probija štit vrhom, a tanka šipka prolazi kroz rupu i pogađa tijelo.²³⁷ Osim što omogućava oružju da prijeđe udaljenost od štita do tijela, šipka se pod opterećenjem savija te time onemogućava njeno lako izvlačenje i rukovanje štitom, što u konačnici dovodi do toga da vojnici odbacuju štit i borbu nastavlja nezaštićen.²³⁸ Udarac u štit često dovodi do pucanja na spoju željezne šipke i drvene drške, što oružje čini neupotrebljivim.²³⁹ U 1. stoljeću na spoj šipke i drške dodan je sferični uteg, vjerojatno olovan, koji je povećao masu te time probojnu moć pila, a dodatna je masa pomogla i pri savijanju šipke.²⁴⁰

Oblici vrhova prikazanih koplja, sulica i pila su uniformni, što ih čini nepouzdanima za detaljniju analizu, a dužina oružja prilagođena je veličini polja na kojemu se prikaz nalazi.²⁴¹ Oružja ove vrste prikazana su na 7 spomenika iz provincije Dalmacije i na 3 spomenika s područja južne Panonije.

Na stelama konjanika iz Garduna (kat. br. 12) i konjanika iz Hardomilja (kat. br. 23) prikazani su konjanici, koji u podignutoj ruci drže oružje, no zbog stanja očuvanosti prikaza nije jasno radi li se o ovoj vrsti oružja ili o maču.

Budući da je izgled nadgrobne stele Marka Antonija Celera (kat. br. 11) poznat isključivo iz crteža Haralda Hofmanna, realističnost prikaza vojne opreme vrlo je upitna. Međutim, jasno je da konjanik u podignutoj desnoj ruci drži koplje.²⁴²

Na isti način, u podignutoj ruci vojnika na konju, ova je vrsta oružja prikazana na steli konjanika iz Burna²⁴³ (kat. br. 19), steli konjanika iz Narone (kat. br. 24) te na steli konjanika iz Humca²⁴⁴ (kat. br. 30). Prikazi oružja na stelama konjanika iz Burna i konjanika iz Narone očuvani su u potpunosti, a na steli konjanika iz Humca sačuvan je ostao samo donji dio oružja. Prikazi na stelama iz Burna i Narone nisu proporcionalni, no na steli iz Narone oružje bi se na temelju dužine moglo interpretirati kao sulica. Kao što je već spomenuto, dužina oružja prilagođena je veličini polja na kojemu se prikaz nalazi pa se postavlja pitanje je li oružje na steli iz Narone kraće od ostalih zbog dostupnog prostora na polju ili zato što je namjera bila prikazivanje sulice.

²³⁶ Bishop, Coulston 2006, 51.

²³⁷ Bishop, Coulston 2006, 52; Goldsworthy 2003, 28.

²³⁸ Bishop, Coulston 2006, 52; Goldsworthy 2003, 28; Radman-Livaja 2004, 23.

²³⁹ Goldsworthy 2003, 28; Radman-Livaja 2004, 23.

²⁴⁰ Bishop, Coulston 2006, 76; Radman-Livaja 2004, 25.

²⁴¹ Bishop, Coulston 2006, 76.

²⁴² Tončinić 2011, 25.

²⁴³ Kolega 2003, 276.

²⁴⁴ Lozić 2021, 147.

Na nadgrobnoj steli Marka Elvadija (kat. br. 16) prikazan je sluga (*calo*) koji u lijevoj ruci drži oružje koje je S. Schönauer interpretirala kao pilum.²⁴⁵ Oružje u desnoj ruci vojnika na urni iz Danila (kat. br. 37) je koplje²⁴⁶, a čini se da se ono nalazi i u desnoj ruci vojnika na zabatu (kat. br. 53) pronađenom u Bribiru kod Skradina.

U desnoj ruci Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31), koji jaše na konju, prikazano je koplje.²⁴⁷ Na sarkofagu Kvinta Valerija Severijana (kat. br. 46), u desnoj ruci vojnika prikazano je oružje koje B. Migotti smatra kopljem²⁴⁸, dok E. Pochmarski tvrdi da je u pitanju pilum²⁴⁹. Oružje prikazano iza konjanika na sceni lova na steli iz Odre Sisačke (kat. br. 47) za B. Migotti predstavlja koplje.²⁵⁰

Premda nisu svi konjanici prikazani s ovom vrstom oružja, gotovo sva prikazana koplja, sulice i pila nalaze se na spomenicima konjanika. Jedina je iznimka zabat s prikazom vojnika (kat. br. 53) o čijoj službi u vojsci nema podataka.

6.1.2. Mačevi

U 3. ili na početku 2. stoljeća prije Krista rimska vojska preuzima tzv. hispanki mač (*gladius hispaniensis*), koji zamjenjuje dotadašnje tipove kratkih mačeva.²⁵¹ Na ovaj dobro balansiran tip mača, koji je primarno dizajniran za ubadanje, ali i učinkovit za sječenje, Rimljani su vjerojatno naišli u borbi protiv iberških plaćenika tijekom Prvog punskog rata.²⁵² Oblik hispankog mača s vremenom se mijenja te on postaje tip Mainz, koji je bio dominantan tijekom prve polovice 1. stoljeća i nestaje prije početka flavijevskog razdoblja.²⁵³

Mačevi tipa Mainz imaju izdužene vrhove, čija dužina varira od 9.6 do 20 centimetara, i kraća i šira sječiva, čija je dužina između 40 i 55 centimetara, a širina između 5.4 i 7.4 centimetara ispod drške te između 4.8 i 6 centimetara na vrhu.²⁵⁴ Drške mača tipa Mainz izrađivane su uglavnom od kosti, a završetak drške, koji je služio za bolje balansiranje oružja, i križnica od

²⁴⁵ Schönauer 2001, 258

²⁴⁶ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

²⁴⁷ Migotti et al. 2018, 85.

²⁴⁸ Migotti 2013, 267.

²⁴⁹ Pochmarski 2009, 254.

²⁵⁰ Migotti et al. 2018, 51.

²⁵¹ Goldsworthy 2003, 29; Ivčević 2016, 50.

²⁵² Bishop, Coulston 2006, 56; Goldsworthy 2003, 29-30; Ivčević 2016, 50-51.

²⁵³ Bishop, Coulston 2006, 78.

²⁵⁴ Bishop, Coulston 2006, 78; Goldsworthy 2003, 133; Ivčević 2016, 52; Radman-Livaja 2004, 32.

drveta.²⁵⁵ Iako je osmišljen za ubadanje, kao i *gladius hispaniensis*, bio je pogodan za sječenje. Mač tipa Mainz od kladijevskog doba postupno zamijenjuje mač tipa Pompeji, koji je imao kraći vrh i bolji balans te bio jednako učinkovit za ubadanje i sječenje.²⁵⁶ Dužina ovog tipa mača varira između 42 i 50, a širina između 4.2 i 4.5 centimetara.²⁵⁷ Drške mača tipa Pompeji prilično se razlikuju od onih mača tipa Mainz; križnica je izraženija, a završetak drške nalikuje spljoštenoj sferi.²⁵⁸

Sredinom 2. stoljeća rimska vojska počinje upotrebljavati novi tip kratkog mača, tzv. *Ringknaußschwert*, koji je bio dugačak oko 48 centimetara i imao prstenasti završetak drške, a koristio se i u 3. stoljeću.²⁵⁹

Spata (*spatha*) je tip dugog mača kojeg upotrebljava konjica, a nakon kraja 2. ili početka 3. stoljeća zamijenjuje tip Pompeii te ga upotrebljavaju sve vrste trupa.²⁶⁰ Smatra se da je spata mač keltskog porijekla, dužine od 65 do 91.5 i širine manje od 4.4 centimetara.²⁶¹ Nakon što postaje pješачko oružje, spata se na temelju sječiva klasificira u dva tipa: dug i uzak Straubing-Nydam (dužine između 65 i 80 te širine oko 4.4 centimetara) te kraći i širi Lauriacum-Hromówka (dužine između 55 i 65 te širine između 6.2 i 7.5 centimetara) tip.²⁶² Zanimljivo je da se na ova dva tipa, na sječivu ispod drške, često pojavljuju tauširani figuralni i vegetabilni motivi te da se na tipu Straubing-Nydam često javljaju radioničke markice.²⁶³

Mačevi svih tipova nosili su se u pravilu na desnoj strani, okačeni o pojas; na lijevoj strani mačeve su nosili centurioni i stjegonoše te možda neki od viših činovnika.²⁶⁴ Smatra se da se s običajem nošenja samo jednog pojasa pojavila potreba za nošenjem remena (*balteus*), na koji se okačio mač i koji se prebacivao preko ramena, a mač je i dalje bio na desnoj strani do kraja 2. ili početka 3. stoljeća, kada se prebacuje na lijevu stranu.²⁶⁵

Dok nisu u upotrebi, mačevi se nose u koricama, koje su kožnim trakama, provučenima kroz karike okova, bile okačene na pojas ili remen.²⁶⁶ Na koricama su se nalazile četiri karike, ali nije poznato koliko ih je prilikom vješanja bilo u upotrebi.²⁶⁷ Poznato nam je više tipova korica

²⁵⁵ Bishop, Coulston 2006, 78; Goldsworthy 2003, 133; Ivčević 2016, 52.

²⁵⁶ Goldsworthy 2003, 133.

²⁵⁷ Bishop, Coulston 2006, 80; Goldsworthy 2003, 133; Ivčević 2016, 54.

²⁵⁸ Bishop, Coulston 2006, 81; Ivčević 2016, 54.

²⁵⁹ Goldsworthy 2003, 133; Ivčević 2016, 54; Radman-Livaja 2004, 33.

²⁶⁰ Bishop, Coulston 2006, 154; Ivčević 2016, 55.

²⁶¹ Bishop, Coulston 2006, 81, 154; Goldsworthy 2003, 138; Ivčević 2016, 55.

²⁶² Bishop, Coulston 2006, 155-156.

²⁶³ Radman-Livaja 2004, 42.

²⁶⁴ Bishop, Coulston 2006, 82; Goldsworthy 2003, 134.

²⁶⁵ Hoss 2012, 34; Radman-Livaja 2004, 41.

²⁶⁶ Radman-Livaja 2004, 39.

²⁶⁷ Bishop, Coulston 2006, 83; Radman-Livaja 2004, 39.

od kojih svakako treba spomenuti tip Mainz, koji ima i nekoliko podtipova, te tip Pompeji.²⁶⁸ Ono što je karakteristično za sve Mainz podtipove su metalnim žlijebom zaštićeni rubovi te dno ukrašeno kuglastim ili polukuglastim nastavkom.²⁶⁹ Korice tipa Pompeji uglavnom nemaju metalni žlijeb, a ukrasni je okov u obliku palmete.²⁷⁰ U 2. stoljeću pojavljuju se ukrasni okovi u obliku srca i pelte, a korice se o remen ne vješaju samo uz pomoć karika, nego i provlačenjem remena kroz vertikalnu petlju, koja krajem 2. ili početkom 3. stoljeća u potpunosti zamjenjuje karike.²⁷¹

Mačevi su prikazani na 12 spomenika iz provincije Dalmacije i na 4 spomenika s područja južne Panonije. Nije sasvim sigurno nosi li desni lik na steli iz Odre Sisačke (kat. br. 47) ispod lijeve ruke mač ili pak centurionski štap.²⁷²

Na prikazima jahača mačevi se pojavljuju obješeni o pojas, kao npr. na steli Marka Antonija Celera (kat. br. 11) i na steli konjanika iz Hardomilja (kat. br. 23), ili u podignutoj ruci vojnika, što je vidljivo na steli Tura (kat. br. 21), na čijem su pojasu obješene prazne korice. Kada bi se sa sigurnošću moglo tvrditi da je predmet u ruci konjanika na steli iz Garduna (kat. br. 12) mač, ona bi bila svrstana uz stelu Tura. Čini se da se na desnom boku vojnika naziru korice mača, što znači da je mač na steli bio prikazan, a pitanje je samo na koji način.

Kod prikaza polufigura vojnici mač, od kojega je vidljiv samo balčak, drže uglavnom u lijevoj ruci. To vrijedi za nadgrobnu stelu iz Podgrađa (kat. br. 9), na kojoj desni lik drži mač u lijevoj ruci²⁷³ te za stelu Gaja Veronija Etora (kat. br. 26), na kojoj donji lijevi lik drži mač u lijevoj ruci²⁷⁴.

Na nadgrobnoj steli iz Daruvara (kat. br. 44) desni lik u lijevoj ruci drži mač ili centurionski štap, a lijevi lik mač drži u desnoj ruci.²⁷⁵ Mač je u desnoj ruci vojnika prikazan i na steli Gaja Valerija Marcela (kat. br. 29). Prikazi mača u desnoj ruci nisu česti na nadgrobnim spomenicima pa ih se ponekad greškom interpretira kao svitke.²⁷⁶ Još jednu iznimku predstavlja stela bračnog para (kat. br. 40), na kojoj je u lijevoj ruci vojnika, osim balčaka, prikazan i dio oštrice mača. Stela Aurelija Nasa (kat. br. 38) jedina je stela s prikazom polufigure vojnika na kojoj je mač obješen o pojas.

²⁶⁸ Bishop, Coulston 2006, 81-82.

²⁶⁹ Bishop, Coulston 2006, 82; Ivčević 2016, 54; Radman-Livaja 2004, 39.

²⁷⁰ Bishop, Coulston 2006, 82; Ivčević 2016, 54; Radman-Livaja 2004, 40.

²⁷¹ Bishop, Coulston 2006, 133-134, 154.

²⁷² Migotti et al. 2018, 51.

²⁷³ Maršić 2003, 167.

²⁷⁴ Kolega 2003, 233.

²⁷⁵ Migotti et al. 2018, 104.

²⁷⁶ Migotti 2013, 266.

Na prikazima čitavih figura mačevi su uglavnom obješeni o pojas vojnika. U provinciji Dalmaciji to je vidljivo na steli signifera (kat. br. 27), kojemu uz lijevi bok visi mač u koricama s malim trapezoidnim okovom na dnu²⁷⁷, na steli Aurelija Pontijana (kat. br. 42), kojemu uz lijevi bok visi mač u koricama s okruglim okovom na dnu²⁷⁸, te na steli vojnika (kat. br. 48), kojemu mač visi uz desni bok. Mač, vjerojatno tip Pompeji²⁷⁹, je uz desni bok prikazan i na steli Servija Enija Fuska (kat. br. 25), no, kako su figure prikazane do malo iznad koljena, mač nije vidljiv u cijelosti.

Nadgrobna stela Marka Kokceja Superijana (kat. br. 43) jedina je stela s područja južne Panonije koja se može svrstati u ovu kategoriju. Oba vojnika prikazana na ovoj steli uz lijevi bok nose mač u koricama s okruglim okovom na dnu.²⁸⁰ Iznimka je sarkofag Kvinta Valerija Severijana (kat. br. 46), na kojemu je mač, prema E. Pochmarskom *spatha*²⁸¹, prikazan u lijevoj ruci vojnika.

6.1.3. Bodeži

Bodež (*pugio*) je oružje hispanskog porijekla, čija je dužina u doba Republike iznosila 15 do 20, a u doba Carstva 25 do 35 centimetara.²⁸² Zbog svoje dužine bio je prikladna rezerva u borbi u slučaju gubitka mača, a čini se da se u doba Republike češće upotrebljavao za svakodnevne zadaće vojnika.²⁸³ U široku upotrebu nije ušao prije 1. stoljeća prije Krista, a njime su se služili legionari i auksilijari, ali i neki konjanici.²⁸⁴ Nosio se na suprotnoj strani u odnosu na mač; obični vojnici nosili su ga na lijevoj strani, a centurioni i neki viši činovnici na desnoj.²⁸⁵

Sječivo i trn kovali su se u jednom komadu, a oblik se bodeža kroz vrijeme nije puno mijenjao.²⁸⁶ U razdoblju od 1. stoljeća prije Krista do 1. stoljeća poslije Krista u upotrebi su 3 tri tipa sječiva i dva tipa trnova.²⁸⁷ Sječivo tipa A široko je sječivo s naglašenim rebrom, tip B

²⁷⁷ Maršić 2008, 65.

²⁷⁸ Ivčević 2013, 9.

²⁷⁹ Schönauer 2001, 263.

²⁸⁰ Migotti et al. 2018, 96.

²⁸¹ Pochmarski 2009, 254.

²⁸² Bishop, Coulston 2006, 56, 85; Goldsworthy 2003, 134; Ivčević 2016, 55.

²⁸³ Bishop, Coulston 2006, 85; Goldsworthy 2003, 30; Ivčević 2016, 56.

²⁸⁴ Bishop, Coulston 2006, 56, 85; Goldsworthy 2003, 134; Ivčević 2016, 56.

²⁸⁵ Goldsworthy 2003, 30, 134.

²⁸⁶ Bishop, Coulston 2006, 83; Radman-Livaja 2004, 47.

²⁸⁷ Bishop, Coulston 2006, 83; Ivčević 2016, 56.

sječivo naglašenog struka s rebrom izvedenim u obliku dvije paralelne kanelure, dok je tip C sječivo ravno i puno uže od tipova A i B.²⁸⁸ Bodeži sa sječivom tipa A mogu se datirati u doba Republike i rani principat, bodeži sa sječivom tipa B najranije u razdoblje Tiberijeve vladavine, a bodeži sa sječivom tipa C u drugu polovicu 1. stoljeća.²⁸⁹ Trn tipa A, koji je tipičan za bodeže od vremena Republike do prve polovice 1. stoljeća, u obliku je tanke pločice, a trn tipa B, koji se može smjestiti u doba Neronove vladavine ili neposredno prije, masivniji je trn pravokutnog presjeka. Bodeži sa sječivom tipa B su prijelazni bodeži te zbog toga imaju trnove tipa A i B.²⁹⁰

Bodeži 2. i 3. stoljeća veći su nego oni iz 1. stoljeća, sječiva su im široka, a trnovi plosnati.²⁹¹ Da Rimljani bodeže nisu promatrali samo kao rezervno oružje, nego i kao statusni simbol, svjedoče raskošno ukrašene korice. Kao i korice mačeva, imale su četiri karike za vješanje o pojas, od kojih su se upotrebljavale samo dvije gornje.²⁹² Za vrijeme Augustove vladavine pojavljuju se korice koje su danas poznate kao tip A.²⁹³ Sastojale su se od dvije željezne ploče s rubnom oplatom od drveta ili kože, a dekoracija je izvedena umetanjem mjedi, emajla i srebra, pri čemu se kombiniraju mjed i emajl (najčešća kombinacija), srebro i emajl te srebro i mjed.²⁹⁴ Od vremena vladavine cara Klaudija češće se pojavljuju korice tipa B.²⁹⁵ Izrađivale su se od drveta i kože, na prednjoj su strani imale metalne okove, a ukrašavale su se umetcima od srebra. Korice su podijeljene u četiri polja za ukrašavanje, a najčešći motivi su rozete i palmete te razni geometrijski motivi.²⁹⁶ Valja napomenuti da su u upotrebi bile i neukrašene korice; sve pronađene svrstavaju se u tip A te se datiraju u doba ranog principata.²⁹⁷ U 2. i 3. stoljeću korice su izrađivane od drvenih ploča, prekrivenih kožom na prednjoj i stražnjoj strani, te željeznog okvira, a ukrašavale su se vrlo rijetko.²⁹⁸

Bodež u koricama, koje su uz desni bok figure obješene o pojas, prikazan je na steli signifera (kat. br. 27).²⁹⁹ Uz desni bok vojnika na steli iz Podgrađa (kat. br. 9) vidljiv je predmet koji izgleda kao drška bodeža.³⁰⁰

²⁸⁸ Bishop, Coulston 2006, 83; Radman-Livaja 2004, 48.

²⁸⁹ Radman-Livaja 2004, 48.

²⁹⁰ Bishop, Coulston 2006, 83; Ivčević 2016, 56; Radman-Livaja 2004, 48.

²⁹¹ Radman-Livaja 2004, 48.

²⁹² Bishop, Coulston 2006, 85; Radman-Livaja, 2004, 49.

²⁹³ Ivčević 2016, 57; Radman-Livaja 2004, 48.

²⁹⁴ Bishop, Coulston 2006, 83; Ivčević 2016, 57; Radman-Livaja 2004, 48.

²⁹⁵ Ivčević 2016, 57; Radman-Livaja 2004, 48.

²⁹⁶ Bishop, Coulston 2006, 85; Radman-Livaja 2004, 49.

²⁹⁷ Bishop, Coulston 2006, 87.

²⁹⁸ Radman-Livaja 2004, 50.

²⁹⁹ Maršić 2008, 65.

³⁰⁰ Maršić 2003, 167.

6.2. Prikazi zaštitne opreme

U kategoriju zaštitne opreme ubrajaju se štitovi, oklopi i kacige. Na kamenim spomenicima obrađenim u ovom radu zastupljene su sve komponente zaštitne opreme.

6.2.1. Štitovi

U 4. stoljeću prije Krista rimska je vojska okrugle štitove zamijenila zakrivljenim ovalnim štitom dužine oko 1.2 metra i širine oko 76 centimetara.³⁰¹ *Scutum* se izrađivao od dvije drvene ploče prekrivene kožom, a željezni ili brončani okovi na vrhu i dnu te željezni umbo pridonijeli su čvrstoći štita. Smatra se da mu je masa iznosila oko 10 kilograma te da su zato konjanici i veliti nosili lakše i manje okrugle štitove.³⁰² Ovaj se tip štita upotrebljavao do 3. stoljeća, a njegov se izgled do tada gotovo i nije promijenio.³⁰³

Od početka 1. stoljeća većina legionara i pretorijanaca nosi zakrivljene pravokutne, a auksilijari ravne ovalne, pravokutne ili heksagonalne štitove (*clipeus*).³⁰⁴ Zakrivljeni pravokutni štitovi izrađivani su od tri drvene ploče i mjedenih okova, a stražnja im je strana ojačana željeznim šipkama. Imali su horizontalnu dršku, a uobičajena je dužina bila od koljena do ramena, što ga je činilo kraćim od dotadašnjih štitova.³⁰⁵ Umbo je često pratio oblik štita i bio izrađen od željeza ili, kako bi se štit mogao vrtjeti, od bakrene slitine.³⁰⁶ Pravokutni štitovi ostaju u upotrebi i tijekom 2. i 3. stoljeća.³⁰⁷

Dok nije bio u upotrebi, štit bi se zaštitio kožnom navlakom, koja je imala pločicu s imenom legije ili grbom.³⁰⁸ Čini se da su se grbovi crtali i na štitove, ali nije poznato jesu li se štitovi pripadnika kohorti unutar legije razlikovali.³⁰⁹ Munje, krila, zvijezde i mlađaci bili su česti kod legionara, škorpioni kod pretorijanaca, a grbovi auksilijara još uvijek su nepoznanica.³¹⁰

³⁰¹ Bishop, Coulston 2006, 61; Goldsworthy 2003, 31; Ivčević 2016, 71.

³⁰² Bishop, Coulston 2006, 62; Goldsworthy 2003, 29, 31.

³⁰³ Goldsworthy 2003, 129.

³⁰⁴ Bishop, Coulston 2006, 91; Goldsworthy 2003, 129.

³⁰⁵ Bishop, Coulston 2006, 92; Goldsworthy 2003, 129.

³⁰⁶ Bishop, Coulston 2006, 92; Goldsworthy 2003, 129; Ivčević 2016, 74.

³⁰⁷ Bishop, Coulston 2006, 137, 180.

³⁰⁸ Bishop, Coulston 2006, 92; Goldsworthy 2003, 129; Ivčević 2016, 71-72.

³⁰⁹ Bishop, Coulston 2006, 92; Goldsworthy 2003, 130.

³¹⁰ Bishop, Coulston 2006, 92, 94; Goldsworthy 2003, 129, 130.

Štitovi su prikazani na 8 spomenika iz provincije Dalmacije i na 3 spomenika s područja južne Panonije. Uglavnom se nalaze na spomenicima s prikazima konjanika koji štit drže u lijevoj ruci. Premda je izgled stele Marka Antonija Celera (kat. br. 11) poznat samo iz crteža, čini se da bi štit u lijevoj ruci konjanika mogao biti ravan pravokutan štit (*clipeus*) koji su nosili konjanici. Isto vrijedi za stelu vojnika Tura (kat. br. 21), na čijem je štitu istaknut umbo. Štit na nadgrobnoj steli konjanika iz Burna (kat. br. 19) je pravokutni ili heksagonalni *clipeus* s istaknutim umbom, a kao heksagonalni *clipeus* s umbom izgleda i štit konjanika na ugradbenom reljefu iz okolice Benkovca (kat. br. 28). Ravan ovalni *clipeus* s istaknutim umbom nosi konjanik na steli iz Narone (kat. br. 24). Na steli Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31) štit se nalazi iza konjanika, no čini se da se radi o ovalnom štitu (*clipeus*).³¹¹

Urna iz Danila (kat. br. 37) prikazuje časnika koji stoji i u lijevoj ruci nosi manji ravni ovalni štit, koji bi mogao biti konjanički *clipeus*.³¹²

Trajanov stup sadrži prikaz signifera s malim zaobljenim štitom koji se mogao nositi pod rukom³¹³, što se vidi i na steli signifera iz Epidaura (kat. br. 27) koji pod lijevom rukom nosi mali elipsoidni štit.³¹⁴

Vojnik na zabatu iz Bribira kod Skradina (kat. br. 53) prikazan je, kao i časnik s urne iz Danila i signifer iz Epidaura, kao čitava figura koja stoji, a u lijevoj ruci drži ovalni štit koji je, čini se, imao istaknut umbo.

Na nadgrobnoj steli Aurelija Nasa (kat. br. 38) nalazi se polufigura vojnika, koji u lijevoj ruci drži mali ovalni štit s istaknutim umbom.³¹⁵

Premda je štit dio lovačke opreme, u Noriku i Panoniji štitovi nisu česta pojava na prikazima lova.³¹⁶ Upravo se zato štit prikazan na sceni lova na steli iz Odre Sisačke (kat. br. 47) smatra indikatorom vojne službe.³¹⁷ Dio stele na kojem se štit nalazi vrlo je oštećen, no izgleda da je u pitanju ovalni štit.

³¹¹ Rendić-Miočević 2013, 367.

³¹² Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

³¹³ Bishop, Coulston 2006, 91.

³¹⁴ Maršić 2008, 65.

³¹⁵ Migotti 2016, 180; Migotti et al. 2018, 113.

³¹⁶ Migotti 2013, 266.

³¹⁷ Migotti 2013, 266.

6.2.2. Oklopi

Rimski su vojnici tijekom razdoblja Republike i Carstva nosili nekoliko tipova oklopa, a prije 1. stoljeća prije Krista tip oklopa ovisio je o društvenom statusu te financijskoj situaciji pojedinca.³¹⁸ Tako su siromašniji legionari nosili okruglu ili četverokutnu ploču izrađenu od mjedi, bronce ili željeza (*pectorale*), koja je trakama bila pričvršćena na prsa.³¹⁹

Prsni oklop, koji se sastojao od prednjeg i stražnjeg dijela spojenih kukicama na lijevoj strani, nosio se od razdoblja Republike do kasnog Carstva.³²⁰ Prednju i stražnju stranu dodatno su učvršćivali kožni remeni (*epomides*) koji su se nalazili na ramenima, a ispod oklopa vojnici su nosili kožni ili vuneni prsluk, koji je na donjem rubu i na ramenima imao pterige.³²¹ Najskuplja i najbolja vrsta oklopa bio je karičasti oklop (*lorica hamata*) keltskog porijekla, kojeg su Rimljani preuzeli od Gala s područja sjeverne Italije.³²² *Lorica hamata* pružala je dobru zaštitu i bila dovoljno fleksibilna da se vojnik mogao relativno lako kretati, ali je bila jako teška i većinu su njene mase nosila ramena uz malu pomoć pojasa.³²³ Budući da je ovaj tip oklopa izrađen od karika, mogao se lako popraviti, a u području ramena postojao je i dodatan zaštitni sloj.³²⁴ Neka vrsta podstave ili dodatne odjeće nosila se ispod karičastog i ljuskastog oklopa.³²⁵

Ljuskasti oklop (*lorica squamata*) izrađen je od metalnih pločica, koje su bile međusobno povezane i zašivene na neku vrstu podstave.³²⁶ Ovaj tip oklopa manje je fleksibilan od karičastog te se teže održava i popravlja, ali se lakše izrađivao i bio je jednako popularan.³²⁷ Mjesta na kojima se metalne pločice preklapaju ono je što ljuskasti oklop čini dobrom zaštitom.³²⁸

Čini se da je svaki vojnik na lijevoj nozi nosio knemidu, što znači da mu je cijela lijeva strana bila zaštićena.³²⁹

U 1. stoljeću karičasti i ljuskasti oklop nose legionari i auksilijari, konjica i pješništvo.³³⁰ *Lorica*

³¹⁸ Bishop, Coulston 2006, 63; Goldsworthy 2003, 30.

³¹⁹ Bishop, Coulston 2006, 63; Goldsworthy 2003, 30.

³²⁰ Schönauer 2001, 411.

³²¹ Ibid., 412.

³²² Goldsworthy 2003, 30; Ivčević 2016, 63.

³²³ Bishop, Coulston 2006, 63.

³²⁴ Ibid.; Goldsworthy 2003, 29-30.

³²⁵ Ibid.; Goldsworthy 2003, 126.

³²⁶ Goldsworthy 2003, 30.

³²⁷ Bishop, Coulston 2006, 64; Goldsworthy 2003, 30, 127.

³²⁸ Bishop, Coulston 2006, 64; Goldsworthy 2003, 127-128.

³²⁹ Bishop, Coulston 2006, 64-65; Goldsworthy 2003, 30.

³³⁰ Bishop, Coulston 2006, 95.

hamata ovog razdoblja najčešće je bila izrađena od željeznih karika, sezala je do kukova, a one koje su nosili konjanici imale su kratak prorez sa svake strane zbog lakšeg penjanja na konje.³³¹

U ovom se razdoblju prvi put javlja *lorica plumata*, hibridni tip oklopa izrađen od karika i ljuskica, zbog čega je njegova izrada zahtijevala puno vremena.³³²

Najpoznatiji i najčešće nošen oklop u 1. stoljeću je *lorica segmentata*, koja se izrađivala od željeznih obruča, ispod kojih su se protezale kožne trake.³³³ Obručasti je oklop lakši od karičastog te se u njemu lakše kretati, a može izdržati puno jače udarce i, kao i karičasti oklop, jako dobro štiti ramena.³³⁴ No, proizvodni proces obručastog oklopa i njegovo održavanje bili su komplicirani; veliki broj manjih dijelova morali su spajati za to kvalificirani majstori, a kombinacija materijala upotrebljivanih za izradu određenih dijelova³³⁵ dovela je do podložnosti koroziji.³³⁶ I ispod ovog tipa oklopa nosila se nekakva vrsta podstave (*thoracomachus* ili *subarmalis*) koja je mogla pružiti dodatnu zaštitu.³³⁷ Zahtjevnost održavanja i proizvodnje vjerojatno su razlog za izlazak ovog tipa oklopa iz upotrebe u 3. stoljeću.³³⁸

Oklopi se nisu često prikazivali na spomenicima vojnika³³⁹ pa tako iz provincije Dalmacije potječu dva spomenika, a s područja južne Panonije jedan spomenik s prikazom vojnika u oklopu. Budući da je nadgrobna stela bračnog para iz Homolja (kat. br. 39) prilično oštećena, nije moguće sa sigurnošću tvrditi jesu li trake na ramenima muškarca dio oklopa³⁴⁰, što je interpretacija C. Patscha i V. Paškvalina. E. Lozić smatra kako bi trake, osim dijela oklopa, mogle biti i *sagum*.³⁴¹ Bitno je napomenuti da je interpretacija traka kao dijela oklopa jedini razlog svrstavanja stele među spomenike s prikazima vojnika te da prikazani muškarac možda nije bio vojnik.

Prsni oklop prikazan je na steli Tita Flavija Ateboda³⁴² (kat. br. 31), a na urni iz Danila (kat. br. 37) lijevi vojnik nosi prsni ili ljuskasti oklop, ispod kojega na desnom ramenu izviru

³³¹ Ibid.; Goldsworthy 2003, 126.

³³² Bishop, Coulston 2006, 95.

³³³ Ibid.; Goldsworthy 2003, 128.

³³⁴ Bishop, Coulston 2006, 98; Goldsworthy 2003, 128; Ivčević 2016, 67; Radman-Livaja 2004, 81.

³³⁵ Obruči su se izrađivali od željeza, a vezivni dijelovi (zakovice, kuke, šarniri, prečice i prstenovi) od bakrenih slitina.

³³⁶ Bishop, Coulston 2006, 98; Goldsworthy 2003, 129; Ivčević 2016, 67; Radman-Livaja 2004, 82.

³³⁷ Bishop, Coulston 2006, 98; Goldsworthy 2003, 129; Ivčević 2016, 67; Radman-Livaja 2004, 81.

³³⁸ Goldsworthy 2003, 129; Radman-Livaja 2004, 82.

³³⁹ Ivčević 2013, 448.

³⁴⁰ Paškvalin 2012, 62; Patsch 1904, 247.

³⁴¹ Lozić 2021, 162.

³⁴² Migotti et al. 2018, 85.

pterige³⁴³. Pterige su vidljive na vojniku s desne strane na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52), a oklop kojega vojnik nosi vjerojatno je prsni.

6.2.3. Kacige

Iako je financiranje vlastite vojne opreme tijekom razdoblja Republike onemogućilo uniformnost, kao najčešći tip kacige istaknuo se tip Montefortino.³⁴⁴ Ovo je kaciga galskog porijekla, nastala u 4. stoljeću prije Krista, koju čini polukružna kalota, zdepasti vratobran, obrazina pričvršćena za kalotu te ponekad ukrasni nastavak na vrhu.³⁴⁵ Njezin se vratobran do ranog principata povećao, dok osnovni oblik ostaje isti.³⁴⁶

Ekspanzija na keltsko područje Rimljanima je donijela nove tipove kaciga – Coolus i Agen/Port.³⁴⁷ Kaciga tipa Coolus galskog je porijekla, a u upotrebu ulazi u razdoblju kasne Republike.³⁴⁸ Izgledom je vrlo slična kacigi tipa Montefortino, no vratobran je na tipu Coolus nešto širi.³⁴⁹ Tip Agen/Port također je galskog porijekla, a za razliku od prethodna dva tipa, ovaj tip kacige ima ovalnu kalotu te ispupčene obrazine, koje su pružale bolju zaštitu.³⁵⁰ Smatra se da su se tijekom razdoblja Republike, osim već navedenih tipova kaciga, nosili i razni atički tipovi, etruščansko-korintski tip, koji se razvio iz korintskih hoplitskih kaciga, te beotski tip kacige, koji je bio namjenjen isključivo konjici.³⁵¹

Od razdoblja kasne Republike centurioni na kacigama nose perjanice, čime se razlikuju od običnih vojnika.³⁵²

Osnovne karakteristike kaciga iz 1. stoljeća su kalota i rebrasti vratobran izrađeni u jednom komadu, velike obrazine, čeonu obruč te prorezi za uši, od kojih su neki imali i dodatnu zaštitu.³⁵³ Kacige tipa Montefortino i Coolus nastavljaju se upotrebljavati i tijekom 1. stoljeća, a dominantni tipovi postaju carsko-galski i carsko-italski tip.³⁵⁴ Carsko-galski i carsko-italski tip vrlo su slični, a razlike su isključivo stilističke; carsko-galski tip moguće je prepoznati po

³⁴³ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

³⁴⁴ Goldsworthy 2003, 30.

³⁴⁵ Bishop, Coulston 2006, 65; Goldsworthy 2003, 30.

³⁴⁶ Bishop, Coulston 2006, 65; Goldsworthy 2003, 122.

³⁴⁷ Goldsworthy 2003, 30, 31.

³⁴⁸ Bishop, Coulston 2006, 65; Goldsworthy 2003, 30.

³⁴⁹ Goldsworthy 2003, 122.

³⁵⁰ Bishop, Coulston 2006, 65; Goldsworthy 2003, 122.

³⁵¹ Goldsworthy 2003, 30-31.

³⁵² Ibid., 124.

³⁵³ Bishop, Coulston 2006, 101.

³⁵⁴ Ibid.

stiliziranom čeonom obruču.³⁵⁵ Na vratobranima kaciga u ovom se razdoblju počinju pojavljivati ručkice, kroz koje su se mogla provući tri prsta.³⁵⁶

Konjaničke kacige bile su nešto drugačije - obrazine su u potpunosti pokrivala uši, a vratobrani su strmiji, nego kod pješačkih kaciga.³⁵⁷

Tijekom 1. stoljeća po prvi se put pojavljuje paradna oprema, koju je, smatra se, upotrebljavala auksilijarna konjica.³⁵⁸ Paradne su kacige bile detaljno ukrašene i izrađene od dva dijela, kalote i maske prikopčane na kalotu.³⁵⁹ Bitno je napomenuti da svaka ukrašena kaciga nije automatski paradna kaciga te da su se maske vjerojatno nosile i u borbama.³⁶⁰

Početkom 2. stoljeća na kalotama se počinju pojavljivati dva okova postavljena u oblik križa, čija je uloga bila ojačanje kacige, a kalote poprimaju koničan oblik.³⁶¹

Kalote kaciga 3. stoljeća sežu do vrata i imaju križne okove, a vratobrani se smanjuju.³⁶² Do kraja 3. stoljeća kalota i vratobran ponovno se izrađuju u dva dijela, čime sama izrada postaje jednostavnija i jeftinija.³⁶³

Kada se radi o tipologiji rimskih kaciga, britanski se arheolozi najčešće služe, u ovom radu djelomično obrađenom, tipologijom H. Russela Robinsona, koji je kacige podijelio u 9 tipova (Montefortino, Coolus, Agen/Port, carsko-galski, carsko-italski, auksilijarni pješački, auksilijarni konjički, konjički sportski i časnički tip).³⁶⁴ Ono što Robinsonovu tipologiju čini kompliciranom je 59 dodatnih podtipova pa većina europskih arheologa upotrebljava tzv. kontinentalnu ili francusko-njemačku tipologiju, koja rimske kacige dijeli u 8 tipova: etruščansko-italski tip, tip Mannheim, tip Buggenum, tip Hagenau, tip Weisenau, tip Weiler-Guisborough, tip Niederbieber i paradno-sportski konjički tip.³⁶⁵

Budući da zaklanjaju lice, vojnici nisu često prikazivani s kacigama na glavi.³⁶⁶ Iznimke postoje pa tako s područja Dalmacije potječe 5 spomenika s prikazima vojnika koji nose kacige. Nije sigurno ima li vojnik prikazan na zabatu iz Bribira kod Skradina (kat. br. 53) kacigu jer mu je glava oštećena.

Nadgrobna stela Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31) jedini je spomenik s područja južne

³⁵⁵ Ibid.; Goldsworthy 2003, 124.

³⁵⁶ Bishop, Coulston 2006, 104; Goldsworthy 2003, 124.

³⁵⁷ Bishop, Coulston 2006, 104.; Goldsworthy 2003, 126.

³⁵⁸ Bishop, Coulston 2006, 104.

³⁵⁹ Ibid.; Goldsworthy 2003, 140.

³⁶⁰ Bishop, Coulston 2006, 104; Goldsworthy 2003, 141.

³⁶¹ Bishop, Coulston 2006, 142-143; Goldsworthy 2003, 124.

³⁶² Bishop, Coulston 2006, 174.

³⁶³ Ibid.; Goldsworthy 2003, 126.

³⁶⁴ Radman-Livaja 2004, 63.

³⁶⁵ Ibid.

³⁶⁶ Ivčević 2013, 448.

Panonije na kojemu je možda prikazana kaciga³⁶⁷.

Na crtežu stele Marka Aurelija Celera (kat. br. 11) vojnik na glavi nosi kacigu.

Vojnici na steli Tura (kat. br. 21) i na steli konjanika iz Narone (kat. br. 24) prikazani su s kacigama na glavi. Budući da kaciga Tura ima obrazine i vratobran te da je ova konjanička stela datirana u 1. st., moguće je da je prikazana kaciga tipa Weisenau (prema kontinentalnoj tipologiji), odnosno carsko-gaski tip (prema tipologiji H. Russela Robinsona). Kaciga konjanika iz Narone imala je obrazine, no nije jasno je li na njoj prije oštećenja prisutan bio i vratobran.

Signiferi su preko kaciga nosili životinjsku kožu³⁶⁸, što je vidljivo na steli signifera iz Epidaura (kat. br. 27). Raspoznati se mogu njuška, uho i oko te noga i pandže životinje.³⁶⁹ Životinjsku kožu, vjerojatno vučju, lavlju ili medvjedu, nosi i kornicen prikazan na urni iz Danila (kat. br. 37).³⁷⁰ Na istoj urni prikazan je još jedan vojnik, vjerojatno časnik, koji nosi kacigu s obrazinama i perjanicom.³⁷¹

6.3. Prikazi osobne opreme

Osobna oprema vojnika uključuje odjeću, obuću i pojaseve. Na kamenim spomenicima s prikazima vojnika najzastupljenija je kategorija vojne opreme.

6.3.1. Odjeća

Budući da je svaki vojnik u razdoblju Republike financirao vlastitu vojnu opremu, nosile su se vjerojatno civilne tunike, koje su sezale do koljena i imale kratke rukave.³⁷² Standardna vojnička tunika carske vojske duža je od civilne tunike, seže do polovice listova, i vojnika se moglo prepoznati po načinu na koji ju je nosio – povezanu pojasom tako da pada malo iznad koljena.³⁷³ Na nekim su tunikama vojnici mogli osloboditi desno rame i ruku, što je olakšavalo

³⁶⁷ Migotti et al. 2018, 85.

³⁶⁸ Ivčević 2013, 458.

³⁶⁹ Maršić 2008, 65.

³⁷⁰ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

³⁷¹ Ibid.

³⁷² Goldsworthy 2003, 118.

³⁷³ Bishop, Coulston 2006, 110; Goldsworthy 2003, 118; Ivčević 2016, 119.

fizički rad; takve su tunike imale prorez od vrata do sredine leđa, koji je bio povezan u čvor ili pričvršćen fibulama dok vojnik nije trebao slobodnu ruku.³⁷⁴ Budući da je čvor na ovoj tunici jako neudoban kada se nosi ispod oklopa, smatra se da je svaki vojnik posjedovao više vrsta tunika.³⁷⁵ Čini se da su tijekom ranog principata konjanici nosili tunike dugih rukava i uske hlače do koljena ili listova (*femoralia*).³⁷⁶ Važno je imati na umu da su vojnici način odijevanja morali prilagoditi lokalnoj klimi pa hlače u hladnijim provincijama nisu nosili samo konjanici.³⁷⁷ Od vladavine Aleksandra Severa vojnici su mogli nositi duge široke hlače galskog porijekla (*braccae*).³⁷⁸

Dok su civilne tunike najčešće bile različitih nijansi sive i smeđe boje, smatra se da su vojnici nosili bijele vunene tunike, koje si civili nisu mogli priuštiti, a posjedovali su i posebne crvene tunike (*tunica russa militaris*), koje su nosili tijekom borbe.³⁷⁹

Civilne i vojne tunike ostaju nepromijenjene do početka 3. stoljeća, kada se počinju nositi tunike dugih rukava, koji su bili pripijeni uz zapešće, a uske hlače postaju dio svakodnevice.³⁸⁰

Obični su vojnici tijekom 1. stoljeća nosili dva tipa plašta – *sagum* i *paenula*.³⁸¹ *Sagum* je jednostavan vuneni plašt četvrtastog oblika, čiji su se krajevi spajali fibulom na desnom ramenu, što desnu ruku i mač ostavlja slobodnima.³⁸² *Paenula* je plašt ovalnog oblika, koji seže do koljena, a kopčao se na prednjoj strani gumbima te je mogao imati i kapuljaču (*cucullus*).³⁸³ Nosio se kao pončo, a smatra se da je njegov široki otvor za vrat zahtijevao nošenje šala (*focale*) u hladnijim mjesecima.³⁸⁴ Visoko rangirani činovnici ponekad su nosili *sagum* koji je vjerojatno bio kvalitetniji od onog običnog vojnika, ali je u pravilu njihov plašt bio *paludamentum*, koji se nosio prebačen preko lijeve ruke.³⁸⁵ U svečanim prigodama vojnici višeg ranga nosili su lacernu, lagani ogrtač koji je mogao imati kapuljaču, a kopčao se sprijeda ili na desnom ramenu.³⁸⁶ Lacernu su, međutim, u razdoblju Carstva nosili i civili.³⁸⁷ Istog kroja bio je *birrus*, koji je bio deblji i topliji od lacerne.³⁸⁸ Čini se da su plaštevili bili uglavnom

³⁷⁴ Goldsworthy 2003, 118.

³⁷⁵ Ibid.

³⁷⁶ Bishop, Coulston 2006, 111; Goldsworthy 2003, 118, 120.

³⁷⁷ Bishop, Coulston 2006, 111; Goldsworthy 2003, 120.

³⁷⁸ Schönauer 2001, 408.

³⁷⁹ Bishop, Coulston 2006, 111; Goldsworthy 2003, 118, 120-121; Speidel 2012, 10.

³⁸⁰ Bishop, Coulston 2006, 184; Goldsworthy 2003, 118, 120; Speidel 2012, 11.

³⁸¹ Goldsworthy 2003, 118.

³⁸² Bishop, Coulston 2006, 111; Goldsworthy 2003, 118.

³⁸³ Bishop, Coulston 2006, 111; Goldsworthy 2003, 119.

³⁸⁴ Goldsworthy 2003, 118-119.

³⁸⁵ Schönauer 2001, 260.

³⁸⁶ Ibid., 409.

³⁸⁷ Ibid.

³⁸⁸ Ibid.

žučkastosmeđe boje, no moguće je da se boja mijenjala ovisno o rangu pa je tako poznato da su generali nosili crvene plašteve.³⁸⁹

U 2. stoljeću *paenula* izlazi iz upotrebe, a *sagum* postaje dominantan tip plašta koji će se, uz minimalne preinake, zadržati i tijekom 3. stoljeća.³⁹⁰

Tunike su jasno vidljive na 21 spomeniku iz provincije Dalmacije i na 8 spomenika s područja južne Panonije. Na većini spomenika vojnici tunike nose ispod ogrtača. U Dalmaciji to je slučaj na nadgrobnim stelama Likeja³⁹¹ (kat. br. 5), Verana³⁹² (kat. br. 13), Marka Pythe³⁹³ (kat. br. 15), Marka Elvadija³⁹⁴ (kat. br. 16), Servija Enija Fuska³⁹⁵ (kat. br. 25), Aurelija Supera³⁹⁶ (kat. br. 41), Aurelija Pontijana³⁹⁷ (kat. br. 42), Aurelija Proba i Prokule³⁹⁸ (kat. br. 50), Aurelija Valerina³⁹⁹ (kat. br. 55), na steli konjanika iz Burna⁴⁰⁰ (kat. br. 19), na steli signifera iz Epidaura⁴⁰¹ (kat. br. 27), na steli centuriona iz Splita⁴⁰² (kat. br. 34) i centuriona iz Narone⁴⁰³ (kat. br. 36), na steli bračnog para iz Bihaća⁴⁰⁴ (kat. br. 40), na steli vojnika iz Salone⁴⁰⁵ (kat. br. 48) i na ari Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33). Vojnik prikazan na lijevoj strani na urni iz Danila⁴⁰⁶ (kat. br. 37) te vojnik na desnoj strani na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52) tuniku nose ispod oklopa. Ispod oklopa ili ogrtača tuniku nosi muškarac na steli bračnog para iz Homolja⁴⁰⁷ (kat. br. 39). U tunici dugih rukava prikazan je kornicen na urni iz Danila⁴⁰⁸ (kat. br. 37), dok konjanik na steli Tura (kat. br. 21) nosi tuniku kratkih rukava. Moguće je da tuniku kratkih rukava nosi vojnik na zabatu iz Bribira kod Skradina (kat. br. 53). Muškarac prikazan na lijevoj strani na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52) odjeven je u eksomidu, već spomenutu tuniku na kojoj su se mogli osloboditi desno rame i ruka, što je olakšavalo fizički rad. Panonski spomenici na kojima vojnici nose tunike ispod ogrtača su stele Marka Herenija

³⁸⁹ Bishop, Coulston 2006, 68; Goldsworthy 2003, 119, 121.

³⁹⁰ Bishop, Coulston 2006, 144, 184.

³⁹¹ Šašel-Kos 2016, 116.

³⁹² Dodig 2007a, 9.

³⁹³ Schönauer 2001, 260.

³⁹⁴ Ibid., 257.

³⁹⁵ Ibid., 262; Ivčević 2016, 101.

³⁹⁶ Lozić 2021, 164.

³⁹⁷ Ivčević 2013, 9.

³⁹⁸ Lozić 2021, 177.

³⁹⁹ Demicheli 2016, 49.

⁴⁰⁰ Kolega 2003, 276.

⁴⁰¹ Maršić 2008, 65.

⁴⁰² Cambi 1990, 58.

⁴⁰³ Schönauer 2001, 269.

⁴⁰⁴ Lozić 2021, 89.

⁴⁰⁵ Ivčević 2013, 10.

⁴⁰⁶ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

⁴⁰⁷ Lozić 2021, 162.

⁴⁰⁸ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

Valenta⁴⁰⁹ (kat. br. 32), Aurelija Nasa⁴¹⁰ (kat. br. 38), Marka Kokceja Superijana⁴¹¹ (kat. br. 43), stela iz Daruvara⁴¹² (kat. br. 44), stela iz Odre Sisačke⁴¹³ (kat. br. 47), urna Marka Aurelija Glabrija⁴¹⁴ (kat. br. 45) i sarkofag Kvinta Valerija Severijana⁴¹⁵ (kat. br. 46). Jedini južnopanonski spomenik na kojemu vojnik tuniku nosi ispod oklopa je stela Tita Flavija Atebodua⁴¹⁶ (kat. br. 31).

Ogrtači su najzastupljenija komponenta vojne opreme na spomenicima s prikazima vojnika. U provinciji Dalmaciji ogrtači su prikazani na 26 spomenika, a, iako su je nosili i civili, najčešće prikazivan ogrtač je *paenula*. Nju nose vojnici na stelama Gaja Longina⁴¹⁷ (kat. br. 1), Gaja Licinija⁴¹⁸ (kat. br. 3), Kvinta Metija Valenta⁴¹⁹ (kat. br. 8), Verana⁴²⁰ (kat. br. 13), Virdomara i Pame⁴²¹ (kat. br. 18), Betula (kat. br. 22), Gaja Veronija Etora⁴²² (kat. br. 26), Gaja Valerija Marcela⁴²³ (kat. br. 29), na steli centuriona iz Narone⁴²⁴ (kat. br. 36) i na steli iz Podgrađa⁴²⁵ (kat. br. 9) te na ugradbenom reljefu s prikazom konjanika⁴²⁶ (kat. br. 28). Moguće je da je nosi i konjanik na steli Aurelije Marceline⁴²⁷ (kat. br. 49). Na steli Servija Enija Fuska (kat. br. 25) prikazana je kožna *paenula*, čiji su krajevi prebačeni preko ramena kako bi se vidjeli mač i dio pojasa.⁴²⁸ Signifer na steli iz Epidaura (kat. br. 27) paenulu nosi kao *sagum* ili *paludamentum*, prebačenu preko lijevog i s otvorom na desnom ramenu, a moguće je da trokut na vratu, osim kapuljače, predstavlja šal.⁴²⁹ Paenulu na steli Marka Elvadija (kat. br. 16) nosi *calo*, dok je vojnik odjeven u *birrus*.⁴³⁰ Lacerna je prikazana na steli Marka Pithe (kat. br. 15).⁴³¹ Nije jasno nosi li muškarac na steli bračnog para iz Homolja (kat. br. 39) oklop ili *sagum*⁴³²,

⁴⁰⁹ Cambi 1989, 63.

⁴¹⁰ Migotti 2016, 180; Migotti et al. 2018, 113.

⁴¹¹ Migotti 2016, 180; Migotti et al. 2018, 96.

⁴¹² Migotti 2016, 180; Migotti et al. 2018, 104.

⁴¹³ Migotti 2016, 181; Migotti et al. 2018, 51.

⁴¹⁴ Migotti et al. 2018, 33.

⁴¹⁵ Pochmarski 2019, 254.

⁴¹⁶ Migotti et al. 2018, 85.

⁴¹⁷ Ivčević, Tončinić 2013, 503.

⁴¹⁸ Ibid.

⁴¹⁹ Ibid.

⁴²⁰ Dodig 2007a, 9.

⁴²¹ Maršić 2015, 9.

⁴²² Kolega 2003, 233.

⁴²³ Hofmann 1905, 48.

⁴²⁴ Schönauer 2001, 269.

⁴²⁵ Maršić 2003, 168.

⁴²⁶ Kolega 2003, 188.

⁴²⁷ Lozić 2021, 187.

⁴²⁸ Ivčević 2013, 459; Schönauer 2001, 263.

⁴²⁹ Maršić 2008, 65.

⁴³⁰ Schönauer 2001, 258-259.

⁴³¹ Ibid., 260.

⁴³² Lozić 2021, 162.

koji je prikazan na stelama Likeja⁴³³ (kat. br. 5), Aurelija Supera⁴³⁴ (kat. br. 41), Aurelija Pontijana⁴³⁵ (kat. br. 42), Aurelija Proba i Prokule⁴³⁶ (kat. br. 50), na steli bračnog para iz Bihaća⁴³⁷ (kat. br. 40) i na steli vojnika iz Salone⁴³⁸ (kat. br. 48), a nosi ga i desni vojnik na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52). Prikaz vojnika na ari Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33) prilično je oštećen, zbog čega nije jasno je li prikazani ogrtač *sagum* ili *paludamentum*, kojega nosi centurion na steli iz Splita⁴³⁹ (kat. br. 34) te možda časnik na urni iz Danila (kat. br. 37). Ogrtač na urni iz Danila mogao bi biti hlamida, koja je vidljiva na steli Aurelija Valerina (kat. br. 55).⁴⁴⁰

Ogrtači su prikazani na 7 spomenika s područja južne Panonije. Najzastupljeniji ogrtač je *sagum*, koji je prikazan na svih 7 spomenika – na stelama Marka Herenija Valenta⁴⁴¹ (kat. br. 32), Aurelija Nasa⁴⁴² (kat. br. 38), Marka Kokceja Superijana⁴⁴³ (kat. br. 43), na steli iz Daruvara⁴⁴⁴ (kat. br. 44) i steli iz Odre Sisačke⁴⁴⁵ (kat. br. 47) te na urni Marka Aurelija Glabrija⁴⁴⁶ (kat. br. 45) i na sarkofagu Kvinta Valerija Severijana⁴⁴⁷ (kat. br. 46). Jedina *paenula* prikazana je na steli Marka Herenija Valenta (kat. br. 32), na kojoj ovaj ogrtač, kao i na steli Marka Elvadija (kat. br. 16), ne nosi vojnik, nego njegov sluga.⁴⁴⁸

Hlače su prikazane na jednom spomeniku iz provincije Dalmacije te na jednom spomeniku s područja južne Panonije. Na steli Marka Elvadija (kat. br. 16) hlače (*femoralia*) nosi *calo*⁴⁴⁹, a na steli Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31) hlače, koje sežu do ispod koljena, nosi konjanik⁴⁵⁰.

⁴³³ Šašel-Kos 2016, 116.

⁴³⁴ Lozić 2021, 164.

⁴³⁵ Ivčević 2013, 9.

⁴³⁶ Lozić 2021, 177.

⁴³⁷ Ibid., 89.

⁴³⁸ Ivčević 2013, 10.

⁴³⁹ Cambi 1990, 58.

⁴⁴⁰ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83; Demicheli 2016, 49.

⁴⁴¹ Cambi 1989, 63.

⁴⁴² Migotti 2016, 180; Migotti et al. 2018, 113.

⁴⁴³ Migotti 2016, 180; Migotti et al. 2018, 96.

⁴⁴⁴ Migotti 2016, 180; Migotti et al. 2018, 104.

⁴⁴⁵ Migotti et al. 2018, 51.

⁴⁴⁶ Migotti et al. 2018, 33.

⁴⁴⁷ Migotti 2013, 267.

⁴⁴⁸ Migotti 2016, 177.

⁴⁴⁹ Schönauer 2001, 259.

⁴⁵⁰ Rendić-Miočević 2013, 367.

6.3.2. Obuća

Ne može se sa sigurnošću tvrditi u kojem su trenutku Rimljani počeli nositi vojničke čizme.⁴⁵¹ *Caligae* su izrađivane od tri dijela (gornjeg dijela, uloška i potplata), pri čemu su svi dijelovi bili kožni, a potplat je imao i zakovice za bolje prijanjanje.⁴⁵² Iako izgled ove čizme podsjeća na današnju sandalu, *caligae* su bile funkcionalna obuća, čiji se gornji, otvoreni, dio mogao regulirati trakicama, a ispod čizama nosile su se čarape (*udones*).⁴⁵³ Čini se da se *caligae* nisu popravljale, nego su se bacale kada bi postale neudobne zbog zakovica koje probijaju uložak.⁴⁵⁴ Ova tipična rimska vojnička čizma iz upotrebe izlazi u prvoj četvrtini 2. stoljeća, kada ju zamjenjuju zatvoreniji tipovi obuće.⁴⁵⁵

Vojnici su ponekad nosili visoke zatvorene cipele koje su se vrpčama vezale iznad gležnjeva (*calcei*), a koje su nosili i civili.⁴⁵⁶

Budući da stopala vojnika na većem dijelu spomenika nisu prikazana te da samo na nekolicini nisu oštećena, obuću ili njene dijelove moguće je razbrati na 4 spomenika iz provincije Dalmacije. Na nadgrobnoj steli Marka Elvadija (kat. br. 16) na stopalima sluge (*calo*) prikazane su *caligae*.⁴⁵⁷ Ovu vrstu obuće nosi i signifer prikazan na steli iz Epidaura (kat. br. 27).⁴⁵⁸ Stopala vojnika na steli centuriona iz Narone (kat. br. 36) nisu ostala sačuvana, ali se iznad gležnjeva jasno vide vrpce, koje upućuju na obuću poznatu pod imenom *calcei*.⁴⁵⁹ Oba vojnika na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52) nose *caligae*. Moguće je da je neka vrsta obuće bila prikazana i na steli Tura (kat. br. 21), no stopalo vojnika je oštećeno, što onemogućava detaljniju analizu.

S područja južne Panonije potječe jedna stela na kojoj su možda bile prikazane *caligae*. Radi se o steli Tita Flavija Atebodua (kat. br. 31).⁴⁶⁰

⁴⁵¹ Bishop, Coulston 2006, 68.

⁴⁵² Bishop, Coulston 2006, 111; Goldsworthy 2003, 119.

⁴⁵³ Bishop, Coulston 2006, 112-113; Goldsworthy 2003, 119-120.

⁴⁵⁴ Bishop, Coulston 2006, 113.

⁴⁵⁵ Bishop, Coulston 2006, 144; Goldsworthy 2003, 119; Ivčević 2016, 152.

⁴⁵⁶ Schönauer 2001, 432.

⁴⁵⁷ Ibid., 259.

⁴⁵⁸ Maršić 2008, 66.

⁴⁵⁹ Schönauer 2001, 270.

⁴⁶⁰ Rendić-Miočević 2013, 367.

6.3.3. Pojasevi

Pojasevi su se u razdoblju Republike nosili u kombinaciji s tunikom te s karičastim oklopom, u svrhu raspoređivanja mase oklopa na kukove i ramena, a o njihovom izgledu i obliku ne zna se mnogo.⁴⁶¹

U 1. stoljeću vojnikov je pojas bio statusni simbol na temelju kojega se razlikovao od civila.⁴⁶² Svaki je vojnik najčešće nosio dva ukrižana pojasa, jedan za mač, čije su se korice trakicama vezale za pojas, i jedan za bodež, čije su se korice okačile na kariku na okovu.⁴⁶³ Do kraja 1. stoljeća dva uska pojasa zamjenjuje jedan širi (*cingulum*), na kojemu se mogu nositi bodež i mač, a pojavljuje se i remen (*balteus*), koji se prebacuje preko ramena i na kojemu se nosio mač.⁴⁶⁴ Kopče pojaseva ovog razdoblja bile su dvodjelne kopče u obliku slova D s volutama i mogle su šarnirima biti pričvršćene na lijevu i na desnu stranu, a trnovi su gotovo uvijek tipa *fleur-de-lis*.⁴⁶⁵ Pojasevi su tijekom 1. stoljeća ukrašavani pravokutnim metalnih okovima, koji su u većini slučajeva bili ukrašeni geometrijskim i vegetabilnim motivima te reljefnim figuralnim prikazima kao što su npr. Kapitolijska vučica i scene lova.⁴⁶⁷

Kelti kraj pojasa dijele u četiri vrpce od kojih jedna prolazi kroz kopču, a ostale vise niz slabine.⁴⁶⁸ Kod Rimljana taj način vezivanja od sredine 1. stoljeća pojas pretvara u tzv. pregaču, koja je mogla imati i do osam vrpce.⁴⁶⁹ Na kraju svake vrpce nalazio se privjesak, najčešće u obliku kapljice, a same su vrpce bile ukrašene okovima na kojima su uglavnom bili biljni motivi.⁴⁷⁰ Neko se vrijeme mislilo da su pregače bile dodatna zaštita, no čini se da se ipak radilo o statusnom simbolu i efektu koji zveckanje vrpce stvara tijekom kretanja.⁴⁷¹ Tijekom 1. stoljeća pregače nose samo pješaci, a smatra se da iz upotrebe izlaze do vremena vladavine cara Hadrijana.⁴⁷²

Pojasevi se nastavljaju ukrašavati okovima i tijekom 2. stoljeća, ali njihov se izgled mijenja;

⁴⁶¹ Bishop, Coulston 2006, 67; Ivčević 2004, 160.

⁴⁶² Goldsworthy 2003, 119, 122; Hoss 2012, 30; Ivčević 2016, 122; Speidel 2012, 8.

⁴⁶³ Bishop, Coulston 2006, 106; Goldsworthy 2003, 119; Hoss 2012, 34.

⁴⁶⁴ Bishop, Coulston 2006, 106; Goldsworthy 2003, 119; Hoss 2012, 30; Ivčević 2004, 160; Ivčević 2016, 122, 124; Radman-Livaja 2004, 87.

⁴⁶⁵ U obliku ljljana.

⁴⁶⁶ Bishop, Coulston 2006, 107; Hoss 2012, 35; Ivčević 2004, 160; Ivčević 2016, 124, 136; Radman-Livaja 2004, 87.

⁴⁶⁷ Bishop, Coulston 2006, 107; Ivčević 2016, 127; Radman-Livaja 2004, 87.

⁴⁶⁸ Bishop, Coulston 2006, 109.

⁴⁶⁹ Bishop, Coulston 2006, 109; Goldsworthy 2003, 119; Hoss 2012, 35; Ivčević 2004, 160; Ivčević 2016, 131.

⁴⁷⁰ Ibid., 110; Goldsworthy 2003, 119; Ivčević 2004, 160; Ivčević 2016, 132, 135.

⁴⁷¹ Bishop, Coulston 2006, 110; Goldsworthy 2003, 119; Ivčević 2004, 160.

⁴⁷² Ivčević 2014, 460; Ivčević 2016, 132.

izrađeni su na proboj, a na ukrasima je vidljiv keltski utjecaj.⁴⁷³ Pojasne kopče ovog razdoblja s okovom se spajaju zalemljivanjem ili zakivanjem limene pločice oko ruba okvira pojasne kopče.⁴⁷⁴

U 3. stoljeću počinju se nositi širi pojasevi, koji imaju okrugle ili četvrtaste kopče oko kojih bi se omotao pa zakovicom ili dugmetom pričvrstio kraj pojasa, koji bi visio i završavao privjeskom.⁴⁷⁵ Privjesci su najčešće kapljičasti, a mogu biti i u obliku srca, bisera, falusa, kruga, trokuta itd.⁴⁷⁶ Pojasni okovi izrađeni na proboj upotrebljavaju se i tijekom 3. stoljeća, a nose se i okovi u obliku slova.⁴⁷⁷

Pojasevi su vidljivi na 15 spomenika iz provincije Dalmacije i na 5 spomenika s područja južne Panonije. Budući da se na nadgrobnoj steli konjanika iz Garduna (kat. br. 12) naziru korice mača, može se pretpostaviti da je na steli bio prikazan i pojas, koji se ne vidi zbog oštećenja nastalih na površini prikaza. Prikazi pojaseva o koje je obješeno oružje, kao što je slučaj na steli iz Garduna, vrlo su česti. Na crtežu stele Marka Antonija Celera (kat. br. 11) prisutan je pojas, o koji je obješen mač. Isto je vidljivo na steli Tura (kat. br. 21) i na steli konjanika iz Hardomilja (kat. br. 23). Dva uska pojasa, jedan za bodež i jedan za mač, prikazana su na steli signifera iz Epidaura (kat. br. 27).⁴⁷⁸ Na steli Aurelija Nasa (kat. br. 38) vojnik nosi remen (*balteus*), koji je prebačen preko desnog ramena i o koji je obješen mač. Remen (*balteus*) je na isti način prikazan na lijevom liku na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52) te na desnom liku na steli iz Podgrađa (kat. br. 9), a, osim remena, lik na steli iz Podgrađa oko pasa nosi pregaču s 4 kožne vrpce⁴⁷⁹. Detaljan prikaz vojničkog pojasa i tzv. pregače prisutan je na steli Servija Enija Fuska (kat. br. 25), na kojoj *cingulum* ima 3 kožne vrpce koje su ukrašene okovima i završavaju privjescima u obliku srca, a mač je obješen s desne strane.⁴⁸⁰ Pojas na steli Aurelija Pontijana (kat. br. 42) široki je pojas s okruglom kopčom, što je tipično za 3. stoljeće. Takvi pojasevi prisutni su i na urni Marka Aurelija Glabrija⁴⁸¹ (kat. br. 45), na sarkofagu Kvinta Valerija Severijana (kat. br. 46), na steli iz Odre Sisačke⁴⁸² (kat. br. 47) te na steli vojnika iz Salone⁴⁸³ (kat. br. 48). O pojaseve Aurelija Pontijana i vojnika iz Salone obješen je mač, a završetak

⁴⁷³ Bishop, Coulston 2006, 144; Hoss 2012, 37; Ivčević 2016, 138; Radman-Livaja 2004, 94.

⁴⁷⁴ Radman-Livaja 2004, 94.

⁴⁷⁵ Bishop, Coulston 2006, 182; Ivčević 2016, 141; Radman-Livaja 2004, 95.

⁴⁷⁶ Bishop, Coulston 2006, 182.

⁴⁷⁷ Hoss 2012, 37; Ivčević 2016, 143; Radman-Livaja 2004, 95.

⁴⁷⁸ Maršić 2008, 65.

⁴⁷⁹ Maršić 2003, 168.

⁴⁸⁰ Schönauer 2001, 262; Ivčević 2016, 101.

⁴⁸¹ Migotti et al, 2018, 33.

⁴⁸² Ibid., 51.

⁴⁸³ Ivčević 2013, 10; Ivčević 2016, 143.

pojasa Marka Aurelija Glabrija pada preko slabina. Vojnici na steli Marka Kokceja Superijana (kat. br. 43) nose dva tipa pojaseva – široke pojaseve s četvrtastom kopčom te remene (*balteus*) o koje su obješeni mačevi.⁴⁸⁴

Pojas na steli Aurelije Marceline (kat. br. 49) stilizirano je prikazan *cingulum* s 4 kožne vrpce. Stilizirano su prikazani i pojasevi na steli konjanika iz Burna (kat. br. 19), na urni iz Danila⁴⁸⁵ (kat. br. 37) te na zabatu s prikazom vojnika (kat. br. 53).

Na steli Aurelija Valerina (kat. br. 55) tunika civila, pisara na carskom dvoru, opasana je vojničkim pojasom.⁴⁸⁶

6.4. Prikazi ostale opreme

Veliki značaj za rimsku vojsku imali su stjegovi. 104. godine prije Krista Marije svakoj legiji daje srebrnog orla (*aquila*), koji je zamijenio dotadašnjeg vuka, minotaura, konja i bika, a već početkom principata orlovi su zlatni.⁴⁸⁷ Svaka je centurija tijekom principata imala svoj stijeg (*signum*), kojega je nosio *signifer*. *Signum* je na vrhu imao ornamentalni vrh koplja ili ispruženu šaku, a drška je bila ukrašena križićima, vijencima i diskovima.⁴⁸⁸ Zbog značenja latinske riječi *manus*, smatra se da je ispružena šaka originalno mogla biti simbol manipule.⁴⁸⁹ Rimski je vojska upotrebljavala i zastave (*vexillum*) pa je tako crvena zastava označavala zapovjednikovu lokaciju u kampu ili na bojištu, ali i trupe koje su se odvojile od svoje jedinice.⁴⁹⁰ Tijekom principata svaka je jedinica imala biste ili portrete cara i carske obitelji (*imagines*), koji su služili kao podsjetnik vojnicima na njihovu odanost.⁴⁹¹ Auksilijarni su stjegovi generalno bili slični onima koje su nosili legionari, ali neke konjaničke jedinice početkom 2. st. počinju nositi zmaja (*draco*), brončanu životinjsku glavu otvorenih usta i vrata na koji se nastavlja šarena tuba.⁴⁹² Znakovlje se, osim što je predstavljalo simbol svake jedinice, upotrebljavalo za signalizaciju. Budući da je bilo lako uočljivo, vojnicima je omogućavalo orijentaciju u borbi.⁴⁹³ Za signalizaciju su se uz stjegove upotrebljavali i glazbeni instrumenti

⁴⁸⁴ Migotti et al, 2018, 96.

⁴⁸⁵ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

⁴⁸⁶ Demicheli 2016, 49.

⁴⁸⁷ Bishop, Coulston 2006, 68; Goldsworthy 2003, 134.

⁴⁸⁸ Goldsworthy 2003, 134.

⁴⁸⁹ Ibid.

⁴⁹⁰ Bishop, Coulston 2006, 113.

⁴⁹¹ Ibid., 114; Goldsworthy 2003, 134.

⁴⁹² Goldsworthy 2003, 134.

⁴⁹³ Ivčević 2013, 458.

cornu, tuba i *bucina*, a za religijske ceremonije i ritmiziranje veslača frule.⁴⁹⁴

Svaki je centurion posjedovao *vitis*, štap od vinove loze, koji je bio dugačak otprilike 1 metar.⁴⁹⁵

Vitis je bio znak službe centuriona, ali i sredstvo za discipliniranje vojnika, a smatra se da je u upotrebu ušao najkasnije u vrijeme Punskih ratova.⁴⁹⁶ Časnički atribut bio je i *codex ansatus*.

Radi se o preklopljenim voštanim pločicama za pisanje koje, zbog ručkice na kojoj vise, podsjećaju na torbicu.⁴⁹⁷ Uz časnike se veže i *corona civica*, vijenac od hrastova lišća, koji se dodijeljivao istaknutim vojnicima koji su u borbi spasili život drugog vojnika.⁴⁹⁸

Osim oružja i zaštitne opreme svaki je vojnik morao nositi alate od kojih je najvažnije spomenuti trnokop (*dolabra*), kojeg su vojnici koristili za radove, npr. kopanje rovova, ali ponekad i u borbi.⁴⁹⁹ Vojnik je svoje stvari nosio u naprtnjači, s koje je vjerojatno visjela kaserola (*trulleus*) ili neka druga vrsta posuđa za kuhanje.⁵⁰⁰

Stjegovi su prikazani na dva spomenika s područja provincije Dalmacije. Na nadgrobnoj steli signifera iz Epidaura (kat. br. 27) vojnik u desnoj ruci nosi stijeg na čijem je vrhu zastava (*vexillum*).⁵⁰¹ Ispod zastave nalazi se okrugli ukras, kojega D. Maršić interpretira kao vijenac (*corona*) koji je bio odličje jedinice, a ispod vijenca okrugli medaljon s oštećenom bustom muškarca, koja može biti imago cara ili lik boga Jupitera ili Marsa.⁵⁰² Posljednja komponenta na stijegu je pravokutna pločica koja je vjerojatno štitila rukohvat.⁵⁰³ Na desnoj bočnoj strani are Tita Flavija Lucilija (kat. br. 33), iznad čitave figure konja prikazan je *vexillum*, a zato što je ovaj vojnik bio *vexillarius equitum singularium Augusti*, smatra se da se na aru nalazi *vexillum* carske konjičke straže.⁵⁰⁴

Između dva vojnika na urni iz Danila (kat. br. 37) prikazan je *vexillum*, koji u ovom slučaju vjerojatno nije stijeg postrojbe, nego prikaz odličja viših časnika.⁵⁰⁵ Prvi je put *vexillum* kao odličje dodjeljen u vrijeme vladavine cara Nerona, a smatra se da je ova praksa postala uobičajena tijekom vladavine Flavijevaca, kada se, osim pripadnicima senatorskog staleža, *vexillum* počeo dodjeljivati i pripadnicima viteškog staleža.⁵⁰⁶

⁴⁹⁴ Bishop, Coulston 2006, 68, 115.

⁴⁹⁵ D'Amato, Rava 2012, 38

⁴⁹⁶ Ibid., 39; Ivčević 2013, 455; Speidel 2012, 5.

⁴⁹⁷ Starac 2008, 937.

⁴⁹⁸ D'Amato, Rava 2012, 40.

⁴⁹⁹ Bishop, Coulston 2006, 69, 117; Goldsworthy 2003, 135; Ivčević 2016, 163.

⁵⁰⁰ Bishop, Coulston 2006, 119; Goldsworthy 2003, 122.

⁵⁰¹ Maršić 2008, 65.

⁵⁰² Ibid, 66

⁵⁰³ Ibid.

⁵⁰⁴ Jeličić-Radonić 2006, 126.

⁵⁰⁵ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 84.

⁵⁰⁶ Ibid.

Odličje je prikazano na još jednom spomeniku obrađenom u ovom radu. Vojnik na nadgrobnoj steli centuriona iz Splita (kat. br. 34) na glavi nosi vijenac od hrastova lišća (*corona civica*).⁵⁰⁷

Kao što je već napomenuto, prikazi pojedinih dijelova vojne opreme i vojničkih atributa mogu ukazati na određenu vojnu službu pa tako *vitis* ukazuje na to da je vlasnik spomenika ili vojnik prikazan na spomeniku bio centurion. *Vitis* se na spomenicima prikazuje sa zakrivljenim ili zaobljenim vrhom i uvijek se radi o kvrgavom štapu.⁵⁰⁸ Prikazan je na četiri kamena spomenika iz provincije Dalmacije i na jednom spomeniku s područja južne Panonije. Nije sasvim sigurno nosi li desni lik na steli iz Odre Sisačke (kat. br. 47) ispod lijeve ruke mač ili centurionski štap.⁵⁰⁹ Situacija je slična na nadgrobnoj steli iz Daruvara (kat. br. 44), na kojoj se predmet nalazi u lijevoj ruci vojnika, a ne ispod nje.⁵¹⁰

Na ari Tita Flavija Lucilija⁵¹¹ (kat. br. 33), na steli centuriona iz Narone⁵¹² (kat. br. 36) te na steli bračnog para iz Bihaća⁵¹³ (kat. br. 40), vojnici *vitis* drže u desnoj ruci, dok ga vojnik na steli centuriona iz Splita⁵¹⁴ (kat. br. 34) drži u lijevoj ruci.

Jedini spomenik s područja južne Panonije na kojemu je prikazan *vitis* je nadgrobna stela Marka Herenija Valenta (kat. br. 32), na kojoj vojnik štap drži u desnoj ruci⁵¹⁵.

Kao što *vitis* na spomenicima ukazuje na službu centuriona u kopненоj vojsci, M. Šašel Kos smatra da uže spleteno u složen čvor u desnoj ruci vojnika na steli Likeja (kat. br. 5) predstavlja njegov status centuriona u mornarici.⁵¹⁶

Codex ansatus prikazan je na jednom spomeniku iz provincije Dalmacije te na jednom spomeniku s područja južne Panonije. Ovaj časnički atribut u lijevoj ruci drži vojnik na steli centuriona iz Narone (kat. br. 36).⁵¹⁷ Na steli Marka Herenija Valenta (kat. br. 32) *codex ansatus* prikazan je u lijevoj ruci lijevog dječaćića koji je vjerojatno bio u službi centuriona te je zbog toga nosio njegove attribute.⁵¹⁸

⁵⁰⁷ Cambi 1990, 57.

⁵⁰⁸ Ivčević 2013, 455.

⁵⁰⁹ Migotti et al. 2018, 51.

⁵¹⁰ Ibid., 104.

⁵¹¹ Jeličić-Radonić 2006, 126.

⁵¹² Ivčević 2013, 13.

⁵¹³ Lozić 2021, 89.

⁵¹⁴ Cambi 1990, 57.

⁵¹⁵ Migotti 2016, 177.

⁵¹⁶ Šašel Kos 2016, 116.

⁵¹⁷ Ivčević 2013, 13.

⁵¹⁸ Cambi 1989, 63.

Rog (*cornu*) u lijevoj ruci desnog vojnika na urni iz Danila (kat. br. 37) dokaz je da je prikazani vojnik bio kornicen (*cornicen*), koji je rogom slao signale stjegonošama.⁵¹⁹ Sličnu zadaću imali su trubači (*tubicenes*) koji su vojnicima prenosili zapovijedi časnika.⁵²⁰ Desni lik na reljefu s prikazom trubača (kat. br. 52) u rukama drži tubu u koju, čini se, i puše. Smatra se da je svaka legija imala po 36 kornicena i 38 trubača.⁵²¹

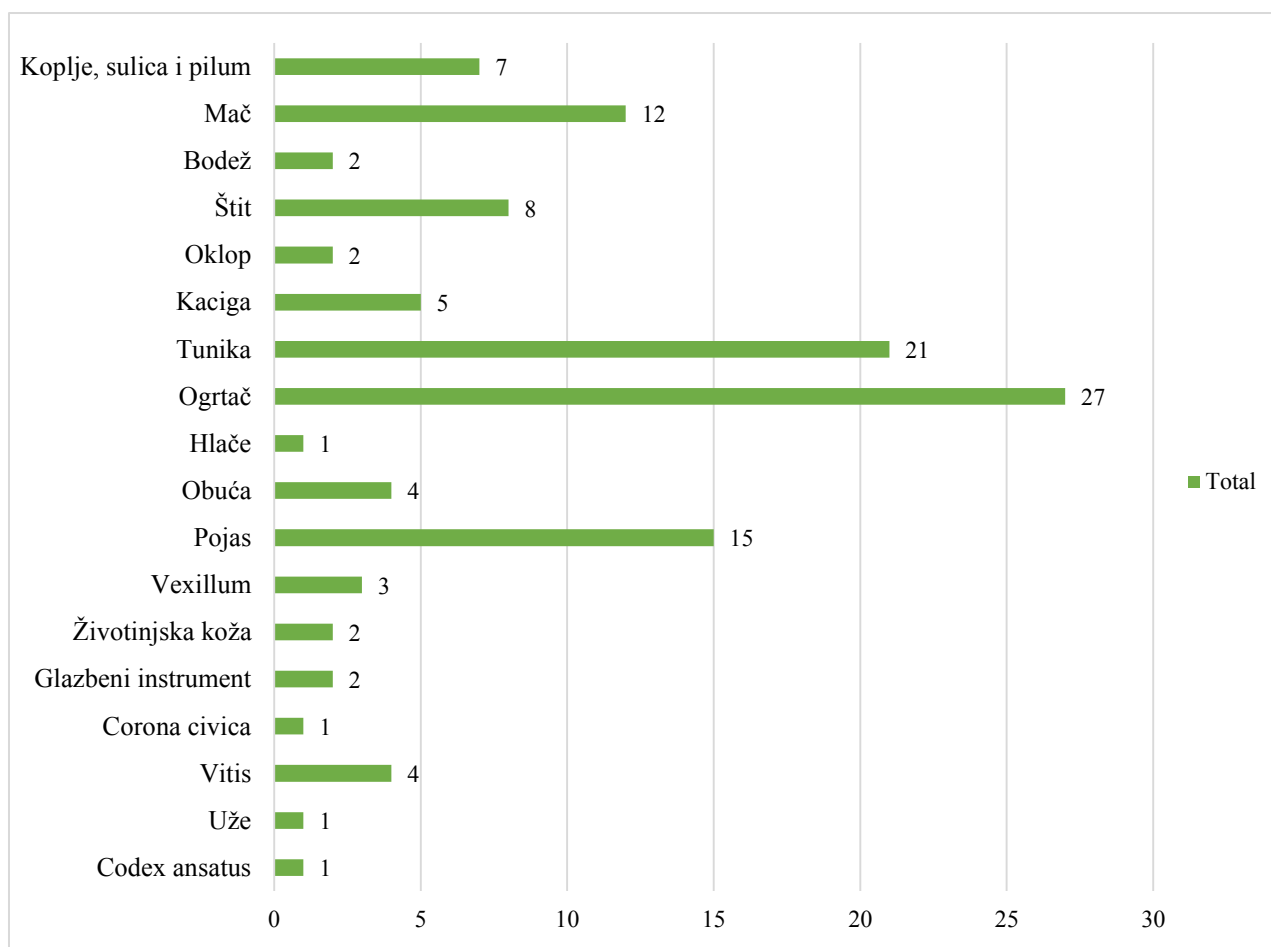
Kao što je na početku spomenuto, s područja provincije Dalmacije potječe 36 rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika na kojima je zastupljena vojna oprema. Brojke na grafičkom prikazu (sl. 9) označavaju broj spomenika na kojima su prikazane pojedine komponente vojne opreme, a ne količinu vojne opreme. Budući da su na nekim spomenicima prikazana dva vojnika, količina vojne opreme u nekim je slučajevima veća od broja spomenika na kojima je ona zastupljena.

Iz grafičkog je prikaza (sl. 9) vidljivo da je najzastupljenija komponenta vojne opreme na spomenicima u provinciji Dalmaciji ogrtač, koji se pojavljuje na 27 spomenika. 21 spomenik provincije Dalmacije sadrži prikaz vojnika u tunici, što ovaj odjevni predmet čini drugim najzastupljenijim dijelom vojne opreme. Na trećem mjestu nalazi se pojas, koji je prikazan na 15 spomenika. Mač je najzastupljenije oružje, a nalazi se na 12 spomenika s prikazima vojnika, dok je najzastupljeniji dio zaštitne opreme štit, prikazan na 8 spomenika. Oružje koje se pojavljuje na najmanjem broju spomenika provincije Dalmacije je bodež, prisutan na svega dva spomenika. Osim ovog oružja, slabo zastupljeni, odnosno prikazani na po dva spomenika su i oklopi, životinjske kože te glazbeni instrumenti, a hlače, *corona civica*, *codex ansatus* i uže pojavljuju se samo na po jednom spomeniku iz provincije Dalmacije.

⁵¹⁹ Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 83.

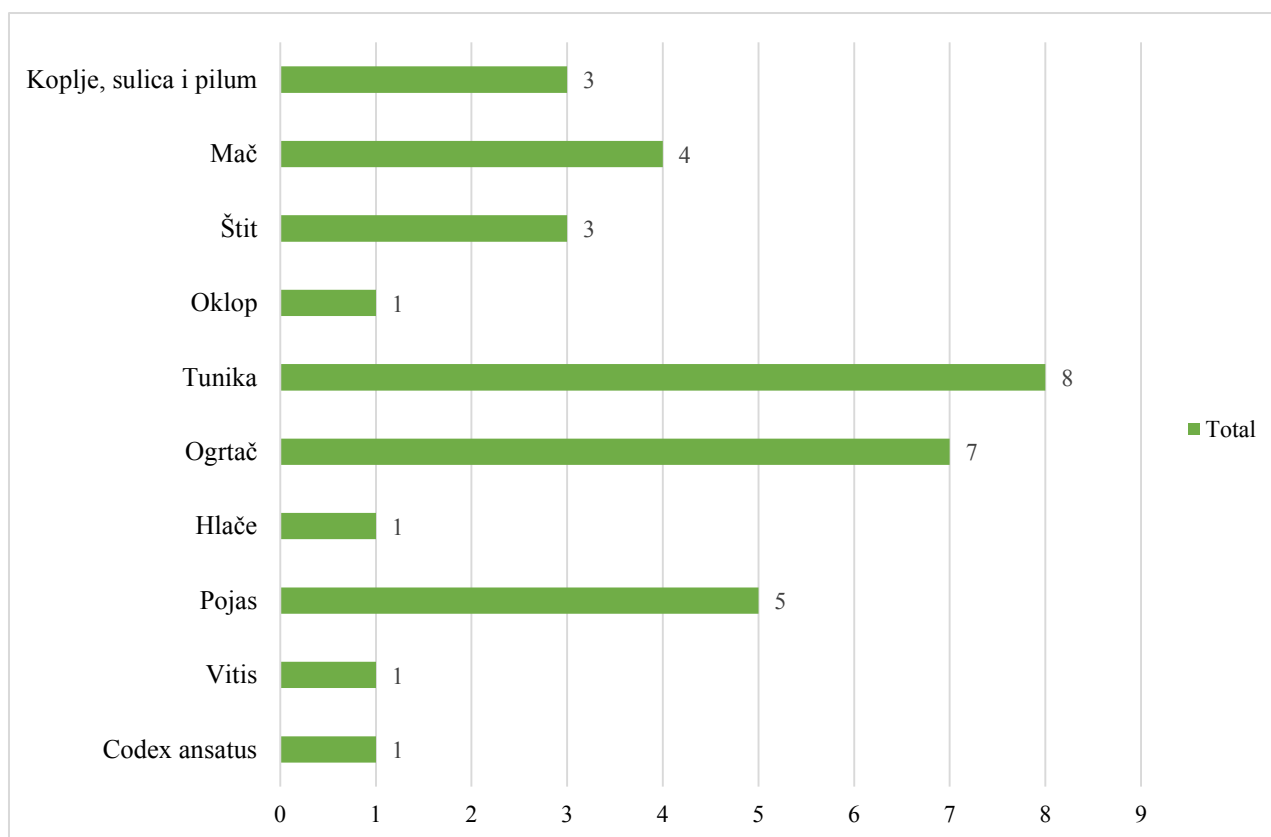
⁵²⁰ Ibid.

⁵²¹ Ivčević 2013, 453.

Slika 9: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima pojedinih komponenti vojne opreme (provincija Dalmacija)

S područja južne Panonije potječe 9 rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika na kojima je zastupljena vojna oprema. Brojke na grafičkom prikazu (sl. 10) označavaju broj spomenika na kojima su prikazane pojedine komponente vojne opreme, a ne količinu vojne opreme. Količina prikazane vojne opreme u nekim je slučajevima veća od broja spomenika na kojima je ona zastupljena jer pojedini spomenici sadrže prikaze dvojice vojnika. Na spomenicima južne Panonije najzastupljenije komponente vojne opreme su tunike, prikazane na 8 spomenika, i ogrtači, prikazani na 7 spomenika. Na trećem su mjestu, kao i u provinciji Dalmaciji, pojasevi, koji se nalaze na 5 spomenika. I u južnoj Panoniji najzastupljenije je oružje mač, prikazan na ukupno 4 spomenika, a najzastupljeniji dio zaštitne opreme ponovo je štit, koji se nalazi na 3 spomenika. Najslabije zastupljeni su oklopi, hlače, *codex ansatus* te *vitis*, koji su prisutni na po jednom spomeniku s područja južne Panonije.

Slika 10: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima pojedinih komponenti vojne opreme (južna Panonija)

7. ZAKLJUČAK

Tijekom nekoliko stoljeća prisutnosti na području provincije Dalmacije i južne Panonije, rimska vojska ostavila je tragove koji su vidljivi i danas. Među vidljive tragove ubrajaju se, između ostalog, i kameni spomenici s prikazima vojnika. U ovom radu obrađeno je njih 55, a najveći je broj datiran u 1. stoljeće. Razlog tome je veliki broj postrojbi, koje su tijekom tog razdoblja prisutne u provinciji Dalmaciji, dok se njihovim odlaskom iz provincije broj kamenih spomenika smanjuje. Budući da je rimska vojska na području južne Panonije, s mogućim prekidima, bila prisutna tijekom nekoliko stoljeća, nedostatak kamenih spomenika s prikazima vojnika može se pripisati stanju arheoloških istraživanja. Mjesta pronalaska svih rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika su legijski logori, logori pomoćnih postrojbi, veći gradovi (municipiji i kolonije) ili mjesta u njihovoj blizini.

Najveći broj rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika čine nadgrobne stele, a upravo su vojnici velikim dijelom zaslužni za širenje ove vrste nadgrobnog spomenika u provincijama. Odlazak vojnih postrojbi, odnosno legija, iz provincije Dalmacije utjecao je na nedostatak prikaza vojnika na sarkofazima i kamenim urnama, koji se javljaju nešto kasnije u odnosu na stele, krajem 1. stoljeća. U provinciji Dalmaciji i u južnoj Panoniji najzastupljeniji su prikazi polufigura vojnika, a kao česti su se istaknuli prikazi jahača na konju te prikazi čitavih figura.

Vojnici su na većini rimskih kamenih spomenika iz provincije Dalmacije prikazani sami, a razlozi tome su zabrana sklapanja brakova tijekom 1. stoljeća te nemogućnost stvaranja stalnih veza zbog udaljenost od domova i mobilnosti postrojbi. Budući da je većina sačuvanih spomenika s područja južne Panonije datirana u 2. i 3. stoljeće, u vrijeme kada dolazi do porasta važnosti obiteljskih veza, na ovom prostoru prednjače prikazi vojnika s članovima obitelji. Premda najveći broj spomenika pripada razdoblju 1. stoljeća, tendencija prikazivanja vojnika s članovima obitelji tijekom 2. i 3. stoljeća prisutna je i na području provincije Dalmacije. Posljedica je to novačenja mladića u provincijama, što je značilo održavanje veza s obiteljima i lokalnim ženama, ali i ozakonjivanja brakova sklopljenih prije otpusta krajem 2. stoljeća.

Spomenici vojnika koji su bili pripadnici konjice u pravilu sadrže prikaz konja. Ti su vojnici uglavnom prikazivani kao jahači, a konj je mogao biti prikazan i sam ili uz konjušara.

Budući da je često jedini indikator prikaza vojnika, vojna oprema na rimskim kamenim spomenicima neizmjenjivo je važan faktor. Aktivni se vojnici na spomenicima iz provincije Dalmacije i iz južne Panonije u pravilu prikazuju s vojnom opremom. Veterani sa spomenika iz Dalmacije često su odjeveni u civilnu odjeću, ponekad nose vojne ogrtače, no nisu prikazivani s oružjem niti sa zaštitnom opremom. Za razliku od njih, veterani prikazani na spomenicima s područja južne Panonije mogli su biti naoružani. Kada su prikazani kao polufigure, vojnici u pravilu nose tunike preko kojih su prebačeni ogrtači, a od oružja su zastupljeni uglavnom mačevi, od kojih je vidljiva isključivo drška. Situacija se mijenja pojavom čitavih figura, koje su bile pogodnije za prikazivanje vojne opreme pa tako do izražaja dolaze pojasevi o koje su okačeni mačevi. Ogrtači i tunike su neizostavni, dok su ostale komponente vojne opreme opcionalne. *Vitis* je na rimskim kamenim spomenicima znak centuriona, a, neovisno o tome jesu li služili u legijama ili u pomoćnim postrojbama, konjanici, odnosno vojnici prikazani kao jahači na propetom konju, u većini su slučajeva naoružani te ponekad nose i dio zaštitne opreme, najčešće štitove.

Koplja, sulice i pila te štitovi uglavnom se nalaze na spomenicima s prikazom konjanika. Oni mačeve nose obješene o pojas ili u podignutoj ruci, dok su na prikazima čitavih figura mačevi obješeni o pojas vojnika. Budući da zaklanjaju lice, vojnici nisu često prikazivani s kacigama na glavi, a, premda je na kamenim spomenicima najzastupljeniji dio zaštitne opreme, ni štit se nije istaknuo kao čest dodatak prikazu. Ogrtači i tunike najprisutnije su komponente vojne opreme na spomenicima Dalmacije i južne Panonije. Najčešće prikazivano oružje je mač.

Utjecaj carske portretistike jasno je vidljiv na pojedinim kamenim spomenicima s prikazima vojnika iz provincije Dalmacije i s područja južne Panonije. Prisutnost carske mode na portretima vojnika svjedoči ne samo o prisutnosti carskih portreta u rimskim provincijama, nego i o tome da kopiranje carskih portreta nije bilo ograničeno na civile koji su živjeli u većim gradovima. Portreti vojnika na kojima su vidljivi utjecaji carske mode dokaz su da se ta moda, iako ponekad s malim zakašnjenjem, širila među vojnicima u provincijama te da su sa stilskim tendencijama i novijim tehnikama, neovisno o tome koliko su vješti bili, bili upoznati klesari ne samo velikih gradova, nego i oni u radionicama vojnih logora.

8. KATALOG

1. Nadgrobna stela Gaja Longina

Izvor: <http://lupa.at/21458>; autor: Ante Verzotti

Nalazište: Gardun

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. A 178)

Dimenzije: visina 139 cm, širina 69 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana donja polovica nadgrobne stele na kojoj se između dva tordirana polustupa nalaze dva polja. U gornjem je polju sačuvan ostao dio polufigure muškarca (nedostaje glava) odjevenog u ogrtač, a donje je polje natpisno. Ispod natpisnog polja nalaze se zatvorena dvokrilna vrata s još četiri polja. U dva gornja, manja polja prikazane su lavlje glave koje u ustima drže alku, a u dva donja figure Atisa.

Natpis: *C(aius) Longin(i)us C(ai) f(ilius) / Cor(nelia) Amblada / mil(es) leg(ionis) VII an(norum) XL / stip(endiorum) XXI h(ic) s(itus) e(st) / frater fratri*⁵²²

⁵²² F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21458> (8.11.2021.)

Datacija: 9. – 42. god.⁵²³ / 1. – 42. god.⁵²⁴

Objave: CIL III, 9737; Hofmann 1905, 57-58, br. 45; Fadić 1997, 109, br. 13; Cambi 2005, 53, br. 70; Tončinić 2011, 59, 61, br. 34; Cambi 2013, 49, br. 29; Ivčević, Tončinić 2013, 503, br. 12; HD054439; EDCS-30100406; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21458>

2. Nadgrobnna stela Lucija Vetija Sekunda

Izvor: D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije = Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*, Split 2011, 96; autor: Ante Verzotti

Nalazište: Hrvace kod Sinja

Smještaj: Muzej Cetinske krajine (inv. br. MCK-AZ-228)

Dimenzije: visina 84 cm, širina 53 cm, debljina 22.5 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobnna stela s djelomično očuvanom edikulom u kojoj su bile prikazane dvije polufigure, lijevo muškarac i desno žena. Žena je odjevena u stolu (dugačku, široku haljinu), a muškarac u togu. Edikula je bila omeđena polustupovima, a od natpisnog polja odvaja je

⁵²³ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21458> (8.11.2021.)

⁵²⁴ <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054439> (8.11.2021.)

vrpca. Dio stele ispod natpisnog polja nije ukrašen. Na vrhu stele vjerojatno se nalazio zabat koji, kao i donji kraj te desni rub stele, nije sačuvan.

Natpis: *L(ucius) Vettius M(arci) [f(ilius)] / Maec(ia) Secun[dus] / Libarn[a] vet(eranus) le[g(ionis)] / VII vivus [f]fecit si[bi] / et Vettiae L(uci) f(iliae) Ver[ae]] / et Vettiae L(uci) l(ibertae) S[---]*⁵²⁵

Datacija: 9. – 42. god.⁵²⁶

Objave: Demicheli, Tončinić 2008, 349-358; Tončinić 2011, 96-97, br. 66; HD065033; Ivčević, Tončinić 2013, 505, br. 15; EDCS-51400004; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21485>

3. Nadgrobna stela Gaja Licinija

Izvor: <http://lupa.at/21455>; autor: Ortoľ Harl

Nalazište: Hardomilje

Smještaj: Muzej Franjevačkog samostana na Humcu

⁵²⁵ Demicheli, Tončinić 2008, 352.

⁵²⁶ Ibid., 353; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21485> (7.11.2021.)

Dimenzije: visina 219 cm, širina 61 cm, debljina 15 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s prikazom polufigure muškarca, vojnika, unutar portretnog polja omeđenog tordiranim polustupovima s korintskim kapitelima. Muškarac je odjeven u ogrtač. Na polustupove je položena arhitravna greda, a iznad nje nalaze se prazno polje te trokutni zabat s glavom Gorgone u sredini. Djelomično očuvan ostao je lijevi bočni akroterij u obliku životinje. Ispod portretnog polja nalazi se natpisno polje, a donji je dio stele, odnosno dio ispod natpisnog polja, neukrašen.

Natpis: *C(aius) Licinius C(ai) f(ilius) / Fab(ia) dom(o) Sinope / vet(eranus) leg(ionis) VII an(norum) L / stip(endiorum) XXVII / h(ic) s(itus) e(st) / heredes posuer(unt)*⁵²⁷

Datacija: 9. – 42. god.⁵²⁸

Objave: Atanacković-Salčić 1981, 263, br. 2; Cambi 2005, 54, br. 71; Dodig 2005, 212, br. 8; Tončinić 2011, 55-56, br. 31; Paškvalin 2012, 62, br. 1; Ivčević, Tončinić 2013, 504, br. 13; HD039805; EDCS-20601174; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21455>

4. Nadgrobna stela Marka Percenija

Izvor: <http://lupa.at/21471>; autor: Ante Verzotti

Nalazište: Trilj

⁵²⁷ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21455> (23.11.2021.)

⁵²⁸ Ibid.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. AMS A-2458)

Dimenzije: visina 62 cm, širina 48 cm, debljina 23 cm

Materijal: vapnenac

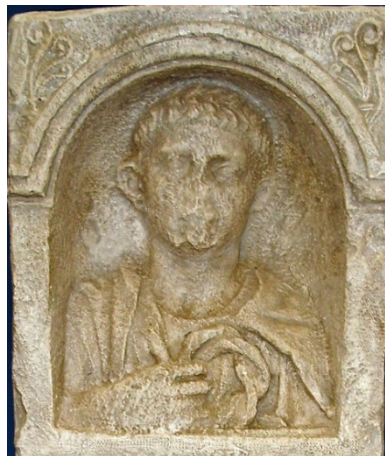
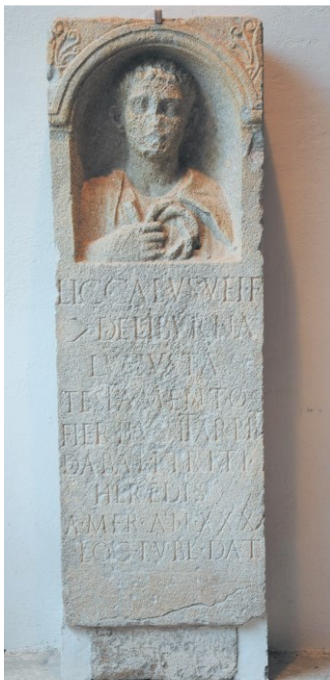
Opis: Djelomično očuvan lijevi rub nadgrobne stele s prikazom čitave figure propetog konja na kojemu je možda bio prikazan jahač. Uz rub stele, pored prikaza, nazire se stup ili okvir. Ispod prikaza, unutar natpisnog polja, nalazi se dio prva dva reda natpisa.

Natpis: *M(arcus) Percenni[us ---] / Voltinia Ph[ilippis] / [--- l]eg(ionis)[---] / [---]*⁵²⁹

Datacija: prva polovica 1. st.⁵³⁰

Objave: CIL III, 14933; Hofmann 1905, 50, br. 32; Fadić 1997, 111, br. 19; Tončinić 2011, 79-80, br. 48; Ivčević, Tončinić 2013, 506, br. 18; Cvetko, Tončinić 2021, 112, br. 38; HD051029; EDCS-24400350; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21471>

5. Nadgrobna stela Likeja

Izvor (slika lijevo): M. Šašel Kos, *Bilješka o mornaričkom centurionu Likeju iz Apsora*, u: *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 3, Zadar 2016, 111-124, 117.

Izvor (slika desno): <http://lupa.at/20688/photos/2>; autor: Krešimir Matijević

⁵²⁹ Ivčević, Tončinić 2013, 79.

⁵³⁰ Cvetko, Tončinić 2021, 112; Tončinić 2011, 79.

Nalazište: Osor

Smještaj: Arheološka zbirka Osor (inv. br. AZO 1869)

Dimenzije: visina 149 cm, širina 45 cm, debljina 6 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s polukružnom nišom u kojoj je prikazano poprsje mladića, vojnika. Odjeven je u tuniku preko koje je prebačen ogrtač, a u desnoj ruci drži užu spleteno u čvor koji se mogao upotrebljavati prilikom vezanja sidra. Kutovi iznad niše ukrašeni su polupalmetom. Ispod niše nalazi se neuokvireno natpisno polje, a na dnu je ostao sačuvan klin za usađivanje.

Natpis: *Liccaeus Vei f(i)lius / >(centurio) de liburna / Lucusta / testamento / fieri iussit arbit(ratu) / Dabali Triti / heredis. / A(mico) mer(enti) an(norum) XXX. / Loc(o) publ(ice) dat(o).*⁵³¹

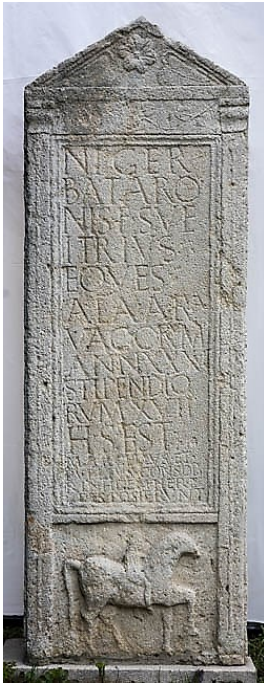
Datacija: prva polovica 1. st.⁵³²

Objave: ILJug III, 2956; Cambi 1980, 151-155; Cambi 2000, 293, br. 51; Kolega 2003, 223, br. 94; Šašel-Kos 2016, 111-124; HD004191; EDCS-10101964; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/20688>

⁵³¹ Šašel-Kos 2016, 117.

⁵³² Cambi 1980, 154.

6. Nadgrobna stela Nigera Sveitrija

Izvor: <http://lupa.at/3074>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Osijek

Smještaj: Muzej Vojvodine

Dimenzije: visina 156 cm, širina 54 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s prikazom vojnika na konju u udubljenom pravokutnom polju na dnu stele. Iznad prikaza vojnika nalazi se visoko i usko natpisno polje koje je uokvireno pilastrima. Gornji dio stele čine trokutni zabat, u kojem se nalazi rozeta, i arhitrav ukrašen motivom bršljana.

Natpis: *Niger / Bataro / nis f(ilius) Sue / {i}trius eques / ala(e) Ar{a} / vacorum / ann(orum) XXXVII / stipendio / rum XVII / h(ic) s(itus) est / Marcellus et / Publius consob / rini idem here / des posuerunt (!).*⁵³³

Datacija: prva polovica 1. st.⁵³⁴

⁵³³ Migotti 2016, 172.

⁵³⁴ Ibid.; F. i O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, <http://lupa.at/3074>; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD073644>; https://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-28600269 (31.10.2021.)

Objave: CIL III, 3286 = 10262; ILJug I, 294; Dautova-Ruševljan 1983, 24, br. 135; Göricke-Lukić 2000, 33-34, br. 3; Pinterović 2014, 335; Migotti 2016, 172, br. 1; HD073644; EDCS-28600269; F. i O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, <http://lupa.at/3074>

7. Nadgrobna stela Tita Fuficija

Izvor: D. Maršić, *Bilješke uz dvije salonitanske portretne stele*, u: *Tusculum 2*, Solin 2009, 33-44, 36; autor: Jakov Teklić

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. A 81, D 34)

Dimenzije: visina 229 cm, širina 106 cm, debljina 38 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s dvije pravokutne portretne niše u kojima su prikazane polufigure sedam osoba, četiri u gornjoj i tri u donjoj. U gornjoj niši prikazan je bračni par s dvoje djece. Muškarac, dječak i djevojčica odjeveni su u tunike i zaogrnuti togama. Dječak drži zeca, a djevojčica pticu. U donjoj su niši oslobođenici, bračni par i njihova kći. Obje su odrasle žene odjevene u stolu preko koje je prebačen ogrtač, a kći

oslobođenika ispod ogrtača nosi tuniku. Portret muškarca u donjoj niši prilično je oštećen, no jasno je da nosi tuniku i ogrtač. Portretne niše omeđene su polustupovima s korintskim kapitelima, a između niša nalazi se natpisno polje. Stela na gornjem dijelu završava trokutnim zabatom te akroterijima na kojima se nalaze orlovi.

Natpis: *T(itus) Fuficius C(ai) f(ilius) Pol(lia) vet(eranus) leg(ionis) XX // T(itus) Fuficius T(iti) l(ibertus) Privatus / Fuficia |(mulieris) l(iberta) Prisca Fuficia T(iti) l(iberta) Prima*⁵³⁵

Datacija: 41. – 54. god.⁵³⁶

Objave: CIL III, 2030; Cambi 1991, 69, br. 44; Cambi 2000, 292, br. 50; Schönauer 2001, 242-245, br. 5; Cambi 2002b, 54, br. 24; Cambi 2005, 52, br. 68; Cambi 2007, 14, br. 6; Maršić 2009a, 36, br. 3; Cambi 2013, 48, br. 27; Cambi 2020, 241, br. 367; HD054437; EDCS-27601621; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24410>

8. Nadgrobnna stela Kvinta Metija Valenta

Izvor: <http://lupa.at/21464>; autor: Ante Verzotti

⁵³⁵ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24410> (12.11.2021.)

⁵³⁶ Ibid.; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054437> (12.11.2021.)

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. AMS-38403)

Dimenzije: visina 248 cm, širina 78 cm, debljina 23 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s portretnom nišom u kojoj je prikazana polufigura muškarca, vojnika, koji nosi ogrtač. Portretna niša nalazi se između dva polustupa s korintskim kapitelima na kojima leži dvostruka arhitravna greda. Iznad dvostruke arhitravne grede nalazi se friz s prikazom oružja, a na vrhu stele trokutni zabat s glavom žene te slabo očuvani akroteriji. Portretna niša položena je na natpisno polje ispod kojega su prikazana zatvorena dvokrilna vrata podijeljena na četiri polja. Dva gornja polja, u kojima se nalaze alke, manja su od donjih u kojima su reljefni prikazi drški za otvaranje vrata.

Natpis: *Q(uintus) Mettius Q(uinti) f(ilius) / Volt(inia) Valens / mil(es) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) / an(norum) XXXVIII stip(endiorum) XIIIX / t(estamento) f(ieri) i(ussit)*⁵³⁷

Datacija: 42. – 57. god.⁵³⁸

Objave: Cambi 1991, 70, br. 45; Cambi 2000, 294, T. 64, br. 52; Cambi 2002a, 151, br. 224; Cambi 2002b, 54, br. 25; Cambi 2005, 52, br. 69; Tončinić 2011, 69-71, br. 41; Ivčević, Tončinić 2013, 500, br. 7; Cambi 2020, 243, br. 371; HD039727; EDCS-05000668; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21464>

⁵³⁷ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21464> (12.11.2021.)

⁵³⁸ Ibid.

9. Nadgrobna stela iz Podgrađa

Izvor: D. Maršić, *Nove aserijatske portretne stele*, u: *Asseria I*, Zadar 2003, 157-180, 170, sl. 5

Nalazište: Podgrađe kod Benkovca

Smještaj: Podgrađe kod Benkovca (spolij u kasnoantičkom bedemu)

Dimenzije: visina 97 cm, širina 86 cm, debljina 26 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom u kojoj su prikazane polufigure dva muškarca i jedne žene. Žena je prikazana u sredini i odjevena u tuniku i ogrtač, a u lijevoj ruci drži kutiju za nakit. Muškarac na lijevoj strani odjeven je u tuniku i togu. U lijevoj ruci drži svitak. Na muškarcu, vojniku, na desnoj strani vidljiv je ogrtač. Portretna niša omeđena je tordiranim polustupovima s korintskim kapitelima. Na vrhu spomenika nalazi se zabat s glavom Meduze u središtu, a naziru se i akroteriji u obliku lavova.

Datacija: 4. – 5. desetljeće 1. st.⁵³⁹

Objave: Fadić 2002, 52, br. 1; Fadić 2003, 102, br. 46; Kolega 2003, 247-248, br. 105; Maršić 2003, 170, br. 5

⁵³⁹ Kolega 2003, 248.

10. Nadgrobna stela Gaja Lukrecija

Izvor: S. Ivčević, D. Tončinić, *Das Projekt Tilurium – Waffendarstellungen auf Grabstelen aus Tilurium*, u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu*, Radovi XVII. ROMEC-a = *Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*. Proceedings of the XVIIth ROMEC Zagreb 2010, Zagreb 2013, 493-516, 504, sl. 14

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. AMS-39605)

Dimenzije: visina 132 cm, širina 29 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela od koje je djelomično očuvan ostao samo lijevi donji dio koji uključuje dio rukom obgrljenog dječjeg poprsja te desni dio profilacijom uokvirenog natpisnog polja. Gornji dio glave dječaka nije sačuvan. Portretna je niša omeđena tordiranim polustupovima, a ispod nje nalazi se natpisno polje. Dio stele ispod natpisnog polja nije ukrašen.

Natpis: *[C(aius) Lucre]tius / [signif(er) le]g(ionis) VII / [C(laudiae) p(iae) f(idelis) dom(o) Ve]rona / [an(norum) XLV stip(endiorum)] XXVI / [de suo peculio] f(ieri) i(ussit) sibi / [et*

Primo suo] curam / [egereunt frate]r et / [Chrestus lib(ertus)] / [in fr(onte) p(edes) X in agr(o)] p(edes) XX⁵⁴⁰

Datacija: nakon 42. god.⁵⁴¹

Objave: CIL III, 2040; Maršić 2010, 65-67; Tončinić 2011, 61, br. 35; Ivčević, Tončinić 2013, 503-504, br. 14; HD063842

11. Nadgrobna stela Marka Antonija Celera

Izvor: D. Maršić, *Portretna stela iz crteža Rafaela Martinija i njezina grupa*, u: *Tusculum* 9, Solin 2016, 13-32, 22, sl. 9

Nalazište: nepoznato

Smještaj: nepoznat

Dimenzije: nepoznate

Materijal: nepoznat

Opis: Izgled stele poznat je isključivo iz crteža Haralda Hofmanna. Radi se o nadgrobnoj steli koja je podijeljena u tri vodoravna polja od kojih je donje polje natpisno, a srednje i gornje

⁵⁴⁰ Tončinić 2011, 61.

⁵⁴¹ Ibid.

prikazuju ljudske figure. Gornje portretno polje asocira na unutrašnjost školjke i sadrži prikaz polufigure Julije Maksime, supruge konjanika. U srednjem polju, omeđenom polustupovima, prikazana je čitava figura naoružanog muškarca, vojnika, koji jaše na propetom konju.

Natpis: *M(arco) Antonio Celeri / eq(uiti) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) Iulia / Maxima(!) heres fecit / sibi et coniugi caro suo st(ipendiorum) XXX / [in] f(ronte) p(edes) XII in ag(ro) XVII*⁵⁴²

Datacija: nakon 42. god.⁵⁴³

Objave: CIL III, 3162a; Hofmann 1905, 49-50, br. 37; Tončinić 2011, 25-26, br. 3; Ivčević, Tončinić 2013, 506, br. 19; Maršić 2016, 22, br. 9; HD062298; EDCS-28600125; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21505>

12. Nadgrobna stela konjanika

⁵⁴² F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21505> (18.11.2021.)

⁵⁴³ Tončinić 2011, 26.

Izvor: S. Ivčević, D. Tončinić, *Das Projekt Tilurium – Waffendarstellungen auf Grabstelen aus Tilurium*, u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu*, Radovi XVII. ROMEC-a = *Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*. Proceedings of the XVIIth ROMEC Zagreb 2010, Zagreb 2013, 493-516., 506, br. 17

Nalazište: Gardun

Smještaj: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju (inv. br. RS 154)

Dimenzije: visina 200 cm, širina 63 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s prikazom čitave figure muškarca na konju u gornjem polju koje je omeđeno tordiranim polustupovima. Ispod prikaza konjanika nalazi se natpisno polje od kojega su sačuvani ostali samo dio lijevog i donjeg ruba. Gornje polje, omeđeno tordiranim polustupovima, leži na dvokrilnim vratima podijeljenim u četiri polja. U dva gornja, manja, polja prikazane su lavlje glave koje u ustima drže alku, a u dva donja figure Atisa. Vrh stele nije ostao sačuvan.

Datacija: sredina 1. st.⁵⁴⁴

Objave: Cambi 2013, 54, br. 36; Ivčević, Tončinić 2013, 506, br. 17; Cvetko, Tončinić 2021, 86, br. 20

⁵⁴⁴ Cvetko, Tončinić 2021, 86.

13. Nadgrobna stela Verana

Izvor: R. Dodig, *Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog*, u: *Hrvatska misao: časopis za umjetnost i znanost*, god. XI, br. 4=45, sv. 32, Sarajevo 2007, 7-21, 18, sl. 1

Nalazište: Teskera

Smještaj: Muzej Franjevačkog samostana na Humcu

Dimenzije: visina 222 cm, širina 68 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje je prikazana polufigura muškarca vojnika. Muškarac je odjeven u tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Portretna niša omeđena je polustupovima s bazom i kapitelima. Na polustupovima leže friz s uklesanom vojnom opremom i trokutni zabat s malom glavom Gorgone. Djelomično očuvani ostali su bočni akroteriji. Natpisno polje nalazi se ispod polufigure muškarca, a donji dio stele zauzimaju reljefni prikaz čitave figure konja te dva pravokutna polja s čitavim figurama u stojećem položaju i s rukama na leđima.

Natpis: *Veranus Caturonis / filius eq(ues) coh(ortis) I Bracaraug(ustanorum) / turma Tironis ann(norum) / XXXIIX stipendiorum / XVIII h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / h(eredes) p(osuerunt) / Tiro dec(urio) et Crispus / Caturonis*⁵⁴⁵

Datacija: sredina 1. st.⁵⁴⁶

Objave: Škegro 1997, 88, br. 15; Dodig 2007a, 7-21; Ivčević, Tončinić 2013, 507, br. 21; Marić 2016, 21; HD039821; EDCS-20601179; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30601>

14. Nadgrobna stela Andamionija

Izvor: A. Marić, *Hispane kohorte u logoru na Humcu*, u: Istraživanja 11, Mostar 2016, 11-30, 17, sl. 1

Nalazište: Hardomilje

Smještaj: Pravoslavno groblje pod Jurjevicom, Mostarska Vrata

Dimenzije: visina 124 cm, širina 43 cm

⁵⁴⁵ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30601> (22.11.2021.)

⁵⁴⁶ Dodig 2007a, 8.

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s prikazom čitave figure muškarca na konju unutar portretne niše koja je smještena između dva polustupa. Cijela je površina stele prilično izlizana. Ispod portretne niše nalazi se natpisno polje, a dio stele ispod natpisnog polja nije ukrašen. Na vrhu je stele djelomično očuvan ostao zabat s glavom Meduze. Steli nedostaje donji desni rub, dio zabata te akroteriji.

Natpis: *Andamionius An-/dami f(i)lius eq(ues) coh(ortis) I / Lucens(ium) ann(or)umXXXV / st(ipendiorum) XV h(ic) s(itus) e(st) / Gav[i]llius fr[at?]er / [eiu?]s pos(u)it⁵⁴⁷*

Datacija: 1. – 70. god.⁵⁴⁸

Objave: CIL III, 8486; Imamović 1990, 51; Škegro 1997, 88, br. 16; Marić 2016, 17, br. 1; HD056523; EDCS-31900304

15. Nadgrobna stela Marka Pithe

Izvor: <http://lupa.at/24915>, autor: Ortolf Harl

⁵⁴⁷ Marić 2016, 14.

⁵⁴⁸ <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD056523> (25.11.2021.)

Nalazište: Gornji Rakićani kod Garduna

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. A 2777)

Dimenzije: visina 135 cm, širina 76 cm, debljina 30 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s prikazom polufigura dvojice muškaraca, vojnika i oslobođenika, unutar polukružne niše koja asocira na unutrašnjost školjke. Desni muškarac, oslobođenik, odjeven je u tuniku preko koje je prebačena toga, a lijevi, vojnik, u ogrtač ispod kojega viri tunika. Portretno polje omeđeno je polustupovima, a ispod njega sačuvan je ostao gornji dio natpisnog polja, odnosno prva četiri reda natpisa. Gornji dio stele završava akroterijima u obliku palmeta i otvorenim zabatom.

Natpis: *M(arcus) Pytha Segni filius / mil(es) c(o)hor(tis) II Chyrr(h)es(ticorum) / dom(o) Berea an(norum) LX stip(endiorum) / XXXV t(estamento) f(ieri) i(ussit) sibi Felici l(iberto)*⁵⁴⁹

Datacija: treća četvrtina 1. st.⁵⁵⁰

Objave: CIL III, 14934; Cambi 1991, 77, br. 53; Cambi 2000, 310, br. 61; Schönauer 2001, 259-261, br. 9; Cambi 2002b, 59, br. 35; Cambi 2005, 68, br. 94; Cambi 2007, 29, br. 24; Matijević 2009, 41-42; Maršić 2016, 23, br. 11; Sanader, Tončinić 2021, 129, br. 5; HD028183; EDCS-30200432; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24915>

⁵⁴⁹ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24915> (9.11.2021.)

⁵⁵⁰ Cambi 2005, 68.

16. Nadgrobna stela Marka Elvadija

Izvor: <http://lupa.at/24498>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Košute kod Trilja

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. A 2665)

Dimenzije: visina 202 cm, širina 90 cm, debljina 24 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s prikazom polufigure muškarca, vojnika, unutar polukružne niše koja je omeđena tordiranim polustupovima. Vojnik je odjeven u tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Na polustupove položen je trokutni zabat s akroterijima. Ispod polukružne niše s portretom nalazi se natpisno polje omeđeno pilastrima ukrašenim vegetabilnim motivima. Na dnu stele, u polju omeđenom okomito kaneliranim pilastrima, prikazane su čitave figure osedlanog konja i sluge koji je odjeven u potpasanu tuniku, hlače i ogrtač.

Natpis: *Melvadius Macri filius / eq(ues) alae Claudiae novae / dom(o) Cugernus ann(or)um XXX stipen(diorum) XII / t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Ti(berius) Claudius Aurelius / her(es) pos(uit)*⁵⁵¹

⁵⁵¹ F. i O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, <http://lupa.at/24498> (9.11.2021.)

Datacija: 60. – 70. god.⁵⁵²

Objave: CIL III, 2712 = 9727; Schönauer 2001, 256-259, br. 8; Maršić 2009a, 40, br. 6; Cambi 2013, 53, br. 35; Ivčević, Tončinić 2013, 507, br. 20; Cesarik 2019, 11, br. 3; Cvetko, Tončinić 2021, 122. br. 46; HD054440; EDCS-28300038; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24498>

17. Nadgrobna stela Lucija Cezija Basa

Izvor: <https://vmgs.hr/arheologija/spomenici/izgubljeni-spomenici/stela-lucija-cezija-basa/> (16.11.2021.)

Nalazište: Solin

Smještaj: nepoznat

Dimenzije: visina 180 cm

Materijal: vapnenac (?)

⁵⁵² F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24498>; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054440> (9.11.2021.)

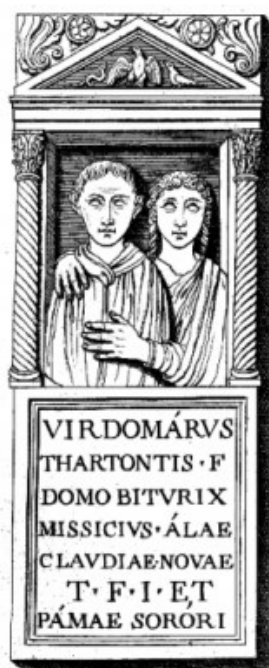
Opis: Izgled nadgrobne stele poznat je isključivo iz crteža L. F. Cassasa. Radi se o steli s polukružnom nišom unutar koje je prikazana polufigura muškarca. Muškarac je odjeven je u togu, a u lijevoj ruci drži svitak. Polukružna niša omeđena je tordiranim polustupovima, a ispod nje nalazi se natpisno polje. Na dnu stele, ispod natpisnog polja, udubljena su dva pravokutna polja s prikazima lavljih glava s alkom u ustima. Na portretnu nišu položen je arhitrav iznad kojega se nalazi friz s prikazom oružja.

Natpis: *L(ucius) Caesius L(uci) f(ilius) / Cam(ilia) Bassus / domo Pisauri / vet(eranus) leg(ionis) VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) / an(norum) LIII stip(endiorum) XXXII / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) p(osuit) / in f(ronte) p(edes) VI in a(gro) p(edes) X*⁵⁵³

Datacija: 6. desetljeće 1. st.⁵⁵⁴

Objave: CIL III, 2004; Hofmann 1905, 58-59, br. 46; Ivčević, Tončinić 2013, 500, br. 6; Maršić 2010, 67-80; Tončinić 2011, 32-33, br. 10; HD054710; EDCS-27601578; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21506>

18. Nadgrobna stela Virdomara i Pame

⁵⁵³ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/21506> (16.11.2021.)

⁵⁵⁴ Maršić 2010, 77.

Izvor (slika lijevo): N. Cesarik, *Bilješke o natpisima vojnika pomoćnih konjaničkih postrojbi s područja Salone*, u: N. Cambi (ur.): *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, Split 2019, 16, sl. 4

Izvor: (slika desno): D. Maršić, *Salonitanska portretna stela Virdomara i Pame*, u: *Tusculum* 8, Solin 2015, 7-24, 9, sl. 2

Nalazište: Solin

Smještaj: Muzej Maffeiano (inv. br. 28393)

Dimenzije: visina 167 cm, širina 60.5 cm, debljina 16.8 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje su prikazane polufigure muškaraca i žene. Žena je odjevena u tuniku preko koje je prebačen ogrtač, a na muškarcu je moguće raspoznati samo ogrtač. Portretna niša omeđena je tordiranim polustupovima s korintskim kapitelima. Ispod portretne niše nalazi se natpisno polje, a gornji dio stele zauzimaju trokutni zabat, unutar kojega se razaznaju orao, zmija i ptica, te pseudoakroteriji s motivom polupalmeta i rozetama. Dio stele ispod natpisnog polja nije sačuvan.

Natpis: *Virdomarus / Thartontis f(ilius) / domo Biturix / missicius alae / Claudiae Novae / t(estamento) f(ieri) i(ussit) et / Pamae sorori*⁵⁵⁵

Datacija: 69. – 74. god.⁵⁵⁶

Objave: CIL III, 2065; Maršić 2015, 7-24; Cesarik 2019, 16-19; HD063264; EDCS-27601608

⁵⁵⁵ https://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (16.11.2021.)

⁵⁵⁶ Maršić 2015, 18.

19. Nadgrobna stela konjanika

Izvor: Arhiv Arheološkog muzeja u Zadru; pristup omogućila: Kornelija A. Giunio

Nalazište: Ivoševci kod Kistanja

Smještaj: Arheološki muzej u Zadru (inv. br. N 710)

Dimenzije: visina 75 cm, širina 67 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s plitkim reljefnim prikazom čitave figure naoružanog muškarca, vojnika, na konju koji razdvaja natpis u sredini gornjeg dijela natpisnog polja. Više od polovice lijeve strane natpisnog polja nije sačuvano. Prilikom sekundarne upotrebe na stražnjoj strani isklesan je još jedan natpis.

Natpis: *Imerix Servofr/edi f(i)lius Batavos(!) / eq(ues) ala(e) / Hispano/[rum I] / [a]nnor(um) XXVIII / stip(endiorum) VIII / [h(ic)] s(itus) e(st) // [---]azicico / [---] et Apulo / [---]co Aetoris f(ilio) / [he?]res⁵⁵⁷*

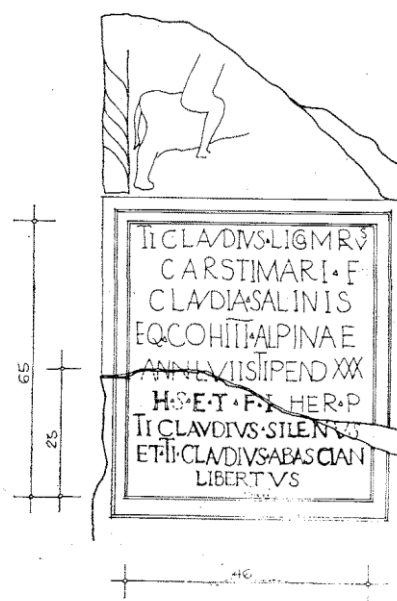
Datacija: 70. – 80. god.⁵⁵⁸

⁵⁵⁷ F. i O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, <http://lupa.at/24130> (7.11.2021.)

⁵⁵⁸ Ibid.

Objave: ILJug II, 843; Cambi 2007, 26, br. 19; Kolega 2003, 276-277, br. 129; Raknić 1965, 71-84; HD011485; EDCS-10000855; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24130>

20. Nadgrobna stela Tiberija Klaudija Ligomara

Izvor (slika lijevo): <http://lupa.at/30321>; autor: Ortolf Harl

Izvor (slika desno): V. Atanacković-Salčić, *Kameni spomenici u arheološkoj zbirici na Humcu*, u: *Naše starine XIV-XV*, Sarajevo 1981, 257-284, 271, crtež 9.

Nalazište: Hardomilje

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (inv. br. 67)

Dimenzije: visina gornjeg fragmenta 76 cm, visina donjeg fragmenta 68 cm, širina 59 cm, debljina 20 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela od koje su sačuvana ostala dva fragmenta. Na gornjem fragmentu nalaze se donji dio portretnog polja te gornji dio natpisnog polja. Između dva tordirana polustupa prikazana je čitava figura muškarca na propetom konju. Nedostaju ruke, ramena i glava muškarca te prednje noge, vrat i glava konja. Površina reljefnog prikaza prilično je izlizana. Ispod portretnog polja nalazi se gornji dio natpisnog polja. Dio stele iznad portretnog polja nije sačuvan. Na donjem fragmentu stele nalaze se donji dio natpisnog polja te usadnik.

Natpis: *Ti(berius) Claudius Ligomarus / Carstimari f(ilius) / Claudia Salinis / eq(ues) coh(ortis) III Alpinae / ann(or)um LVII stipend(iorum) XXX / h(ic) [s(itus)] e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt) / Ti(berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascian(us) / libertus*⁵⁵⁹

Datacija: 70. – 100. god.⁵⁶⁰

Objave: CIL III, 14632; Patsch 1914, 163, br. 25; Atanacković-Salčić 1981, 270-271, br. 12; Škegro 1997, 87, br. 8; Lozić 2021, 146, br. 113; HD056522; EDCS-31300303; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30321>

21. Nadgrobna stela Tura

Izvor: <http://lupa.at/30557>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Teskera

Smještaj: Muzej Franjevačkog samostana na Humcu

⁵⁵⁹ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30321> (25.11.2021.)

⁵⁶⁰ Ibid.

Dimenzije: visina 151 cm, širina 51 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje je prikazana čitava figura naoružanog muškarca na propetom konju. Muškarac je odjeven u potpasanu tuniku. Portretna je niša omeđena pilastrima, a ispod nje nalazi se natpisno polje. Natpis zauzima otprilike polovicu natpisnog polja. Desni okvir natpisnog polja prilično je oštećen. Na vrhu su očuvani ostali bočni akroteriji u obliku palmeta te trokutni zabat s rozetom u sredini.

Natpis: *Tures Alburi / f(i)lius eq(ues) coh(ortis) I / Bracaraugus(tanorum) / ann(orum) XXV stip(endiorum) VII / h(ic) s(itus) est h(eres) p(osuit)*⁵⁶¹

Datacija: 1. st.⁵⁶²

Objave: Bojanovski 1988, 385; Škegro 1997, 88, br. 14; Dodig 2007a, 7; Marić 2016, 22; HD039812; EDCS-20601178; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30557>

⁵⁶¹ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30557> (23.11.2021.)

⁵⁶² Ibid.

22. Nadgrobna stela Betula

Izvor: <http://lupa.at/22578>

Nalazište: Hardomilje

Smještaj: Muzej Franjevačkog samostana na Humcu

Dimenzije: visina 184 cm, širina 64 cm, debljina 24 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s prikazom poprsja muškarca, vojnika, u zabatu. Muškarac je odjeven u tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Na vrhu su očuvani ostali bočni te centralni akroteriji u obliku palmeta. Iznad dva tordirana polustupa s korintskim kapitelima nalazi se arhitrav, a između polustupova smješteno je veliko natpisno polje. Donji je dio stele neukrašen.

Natpis: *Betulo Kar/nis f(ilius) domo / Eguius mil(es) / coh(ortis) III Alp(inorum) / an(norum) XL stip(endiorum) XXII / h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / Valerius sig(nifer) / h(eres) p(osuit)*⁵⁶³

Datacija: 1. st.⁵⁶⁴

⁵⁶³ Marić 2012, 100.

⁵⁶⁴ F. i O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, <http://lupa.at/22578> (25.11.2021.)

Objave: ILJug I, 115; Atanacković-Salčić 1981, 262, br. 1; Škegro 1997, 87, br. 10; Marić 2012, 100, br. 3; HD021799; EDCS-10000218; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/22578>

23. Nadgrobna stela konjanika

Izvor: <http://lupa.at/30352>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Hardomilje

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (inv. br. 93)

Dimenzije: visina 83 cm, širina 76 cm, debljina 23 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s prikazom čitave figure naoružanog muškarca na propetom konju. Iznad prikaza muškarca na konju ostao je donji rub natpisnog polja. Natpisno polje i polje s prikazom muškarca na konju nalaze se između dva tordirana polustupa. Dio stele ispod prikaza muškarca na konju nije ukrašen. Steli nedostaju natpisno polje i cijeli gornji dio.

Datacija: 1. st.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ Lozić 2021, 146.

Objave: Patsch 1914, 166, br. 32; Lozić 2021, 146, br. 114; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30352>

24. Nadgrobna stela konjanika

Izvor: Fototeka Arheološkog muzeja Narona; autor: Nikola Šiško

Nalazište: Vid kod Metkovića

Smještaj: Arheološki muzej Narona (inv. br. 14)

Dimenzije: visina 61 cm, širina 58 cm, debljina 24 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje je prikazana čitava figura naoružanog muškarca na konju. Na lijevoj strani prikazane su čitave figure žene i djeteta u bjehu od naoružanog konjanika. Veliki dio lica i ruku žene te veliki dio čitave figure djeteta nisu sačuvani, a svim figurama fali donji dio nogu. Na vrhu stele nalaze se trokutni zabat s glavom Meduze u sredini te bočni akroteriji u obliku palmeta. Steli nedostaju manji donji dio prikaza s okvirom portretne niše, natpisno polje te dio ispod natpisnog polja.

Datacija: 1. st.⁵⁶⁶

Objave: F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24344>

25. Nadgrobna stela Servija Enija Fuska

Izvor: <http://lupa.at/24430>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Gornji Muć

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. A 1102)

Dimenzije: visina 245 cm, širina 91 cm, debljina 32 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje su prikazane figure dvije osobe, bračnog para. Žena je odjevena u stolu (dugačku, široku haljinu) i ogrtač. Muškarac, vojnik, nosi potpasanu tuniku preko koje je prebačen ogrtač, a u lijevoj ruci drži svitak. Portretna niša omeđena je polustupovima s korintskim kapitelima, a ispod nje nalazi se uokvireno natpisno polje s potpunim natpisom. Djelomično je očuvan dio stele ispod natpisnog polja. Steli nedostaje zabat.

⁵⁶⁶ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24344> (17.11.2021.)

Natpis: *Ser(vius) Ennius Ser(vi) f(ilius) / Claudia Fuscus / domo Cemeneli / miles coh(ortis) VIII vol(untariorum) / stip(endiorum) XVIII ann(orum) XXXIIX / Fulvia Vitalis v(iva) f(ecit) sibi / et coniugi b(ene) m(erenti) f(ecit)! / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)*⁵⁶⁷

Datacija: 70. – 130. god.⁵⁶⁸

Objave: CIL III, 9728; Hofmann 1905, 71, br. 49; Cambi 1991, 79, br. 55; Cambi 2000, 312, br. 63; Schönauer 2001, 261-264, br. 10; Cambi 2002a, 151, br. 225; Cambi 2002b, 59, br. 36; Cambi 2005, 68, br. 95; Ivčević 2013, br. 5; Ivčević 2016, 102; HD054442; EDCS-30200136; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24430>

26. Nadgrobna stela Gaja Veronija Etora

Izvor: Arhiv Arheološkog muzeja u Zadru; pristup omogućila: Kornelija A. Giunio

Nalazište: Ostrovica

Smještaj: Arheološki muzej u Zadru (inv. br. 26)

⁵⁶⁷ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24430> (7.11.2021.)

⁵⁶⁸ Ibid.; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054442> (7.11.2021.)

Dimenzije: visina 356 cm, širina 82 cm, debljina 25 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela na kojoj su, unutar dvije portretne niše, prikazane četiri polufigure, tri muškarca i jedna žena. U gornjoj niši smještene su polufigure bračnog para, a u donjoj polufigure dva muškarca. Muškarci s desne strane odjeveni su u tuniku i togu. Obojica u lijevoj ruci drže svitak. Žena nosi pokrivalo za glavu te tuniku preko koje je prebačen ogrtač, a u lijevoj ruci drži kutiju za nakit. Muškarac na lijevoj strani, vojnik, odjeven je u ogrtač. Portretne niše uokvirene su gredama ukrašenim lovorovim listovima i rozetama. Iznad portrenih niša nalazi se trokutni zabat s glavom Meduze u sredini, a na bočnim se stranama zabata naziru akroteriji u obliku lavova. Ispod portretnih niša nalazi se natpisno polje.

Natpis: *C(aius) Veronius Ae/tor v(ivus) f(ecit) sibi et Veturi/ae Aetae uxori et Ce(u)n/o f(ilio) C(aio) Iulio nepoti*⁵⁶⁹

Datacija: 70. – 130. god.⁵⁷⁰

Objave: ILJug II, 869; Rendić-Miočević 1959, 110, br. 1, 2; Cambi 1991, 77, br. 54; Cambi 1993, T. III, IV; Cambi 2000, 311, br. 62; Cambi 2002a, 150, br. 221; Kolega 2003, 231-232, br. 97; Cambi 2005, 69, br. 96; HD012025; EDCS-10000880; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/20687>

⁵⁶⁹ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/20687> (7.11.2021.)

⁵⁷⁰ Ibid. ; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD012025> (7.11.2021.)

27. Nadgrobna stela signifera

Izvor: D. Maršić, *Dvije portretne stele iz antičkog Epidaura*, u: *Archaeologia Adriatica* 2, Zadar 2008, 63-74, 64, sl. 1

Nalazište: Cavtat

Smještaj: Kunsthistorisches Museum (inv. br. I 615)

Dimenzije: visina 81.5 cm, širina 46.5 cm, debljina 17 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje je prikazana čitava figura naoružanog muškarca, signifera. Muškarac je odjeven u potpasanu tuniku preko koje je prebačen ogrtač, a na nogama nosi sandale. U desnoj ruci drži stijeg. Portretna niša nalazi se između dva pilastra s naznačenim bazama i lisnatim kapitelima. Steli nedostaju natpisno polje, koje se vjerojatno nalazilo ispod portretne niše, i cijeli gornji dio iznad portretne niše.

Datacija: kraj 1. – početak 2. st.⁵⁷¹

⁵⁷¹ Maršić 2008, 63.

Objave: Hofmann 1905, 72-74, br. 58; Cambi 1988, 95-96, br. 1; Maršić 2008, 63-68, br. 1

28. Ugradbeni reljef s prikazom konjanika

Izvor: Arhiv Arheološkog muzeja u Zadru; pristup omogućila: Kornelija A. Giunio

Nalazište: okolica Benkovca

Smještaj: Arheološki muzej u Zadru

Dimenzije: visina 73 cm, širina 117 cm, debljina 9 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvan reljefni prikaz čitave figure muškarca, vojnika, na konju i polufigure žene. Žena vjerojatno predstavlja majku konjanika, a na reljefu je prikazana u prvom planu. Nosi pokrivalo za glavu, a preko glave i tijela prebačen je ogrtač. Muškarac na konju prikazan je u daljini i odjeven u ogrtač.

Datacija: kraj 1. / početak 2. st., odnosno vrijeme vladavine cara Trajana⁵⁷²

Objave: Kolega 2003, 187-188, br. 90; Maršić 2009b, prilog 4, sl. 3; Cambi 2013, 58, br. 43

⁵⁷² Kolega 2003, 188.

29. Nadgrobna stela Gaja Valerija Marcela

Izvor: Arhiv Arheološkog muzeja u Splitu (pristup omogućio: Nino Švonja); autor: Tonći Seser

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. AMS-A-64)

Dimenzije: visina 58 cm, širina 58 cm, debljina 32.5 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portrenim poljem unutar kojega je prikazana polufigura muškarca, vojnika, na kojemu je moguće raspoznati ogrtač. Portretno je polje bilo omeđeno polustupovima. Gornji dio polja nije sačuvan pa tako nedostaju ramena, vrat i glava prikazanog muškarca. Ispod portretnog polja nalazi se natpisno polje od kojega je sačuvan ostao gornji dio s dva reda natpisa.

Natpis: *G(aio) Valerio G(ai) f(ilio) / Claud(ia) Marcell(o) / [---]III mil(iti) coh(ortis) / [-----*
573

Datacija: 1. – 150. god.⁵⁷⁴

Objave: CIL III, 2057; Hofmann 1905, 48, br. 36; HD054614; EDCS-27601605

⁵⁷³ <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD054614> (16.11.2021.)

⁵⁷⁴ Ibid.

30. Nadgrobna stela konjanika

Izvor: <http://lupa.at/30387>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Humac

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (inv. br. 75)

Dimenzije: visina 109 cm, širina 80 cm, debljina 23 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretmom nišom unutar koje je prikazana čitava figura muškarca na konju. Dio stele koji je sačuvan bio je razlomljen u tri dijela, a pri lomu je stradala sredina reljfnog prikaza. Portretna niša nalazi se između dva polustupa s korintskim kapitelima. Na stupovima leže arhitrav i trokutni zabat unutar kojega se nalaze rozeta i palmine listovi. Očuvani su ostali i bočni akroteriji u obliku palmeta. Steli nedostaje natpisno polje, koje se vjerojatno nalazilo ispod portretne niše, te dio ispod natpisnog polja.

Datacija: 1. – 2. st.⁵⁷⁵

Objave: Paškvalin 2012, 95, br. 28; Lozić 2021, 147, br. 115; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30387>

⁵⁷⁵ Lozić 2021, 147.; Paškvalin 2012, 95.

31. Nadgrobna stela Tita Flavija Atebodua

Izvor: <http://lupa.at/8814>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Odra

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. KS-930)

Dimenzije: visina 187 cm, širina 85.5, debljina 16.5 cm

Materijal: mramor

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s prikazom tri čitave figure u donjem dijelu koji je podijeljen na tri niše. U sredini se nalazi prikaz pokojnika, naoružanog vojnika, na konju, dok bočne, uže, edikule prikazuju krilate Erote naslonjene na naopako okrenute baklje. Gornji dio nadgrobne stele čini trokutni zabat unutar kojega se, između dva orla, nalazi glava Meduze. Očuvana su dva akroterija na kojima su prikazana dva lava. Zabat i natpisno polje odvaja friz ukrašen biljnim motivima, a natpisno polje pravokutnog oblika omeđeno je polustupovima, ukrašenima motivom ljuskica, s korintskim kapitelima i atičkim bazama.

Natpis: *T(ito) Fl(avio) Aterigis / fil(io) Ateboduo / an(norum) LXXV ve[te]r(ano) / emerito coh(o)r(tis) I[II] Var(cianorum) / eq(uitatae) cornuclario (!) / prae(fecti), et Crispinae /*

*coniug(i) an(norum) LV / et Fl(avio) Augurino nep(oti) / an(norum) V. / H(eres) f(aciendum) c(uravit).*⁵⁷⁶

Datacija: 100. – 125. god.⁵⁷⁷ / 101. – 150. god.⁵⁷⁸

Objave: Šegvić 1996, 132, br. 2; Gregl, Migotti 1999, 131; Cambi 2002a, 154; Ivezić, Radman-Livaja 2012, 141; Rendić-Miočević 2013, 343-382; Migotti 2016, 177, br. 10; Migotti et al. 2018, 85-86; Cambi 2020, 249; HD056602; EDCS-32300431; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/8814>

32. Nadgrobna stela Marka Herenija Valenta

Izvor: <http://lupa.at/3593>; autor: Orloff Harl

Nalazište: Vinkovci

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. 369)

Dimenzije: visina 246 cm, širina 94 cm, debljina 32 cm

⁵⁷⁶ Migotti et al. 2018, 86.

⁵⁷⁷ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/8814> (29.10.2021.)

⁵⁷⁸ https://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&_edcs_id=EDCS-32300431 (29.10.2021.)

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s pravokutnom nišom u kojoj su prikazane polufigura muškarca, vojnika, i dvije čitave figure dugokosih dječaćića. Jedan dječaćić u ruci drži razmotani svitak i odjeven je u tuniku, dok drugi nosi ogrtač, a u ruci drži sklopljeni diptih. Muškarac je odjeven u tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Natpisno polje zauzima donji dio stele. Između niše i natpisnog polja omeđenog plosnatim polustupovima nalazi se friz s prikazom lovačkih pasa u potjeri za jelenom i zecom. Nedostaje gornji dio nadgrobne stele.

Natpis: *D(is) M(anibus). / M(arco) Herennio / Tromentina Valenti / Sa[l]ona evocato / leg(ionis) XI Cl(audiae)(centurioni) leg(ionis) eiusd(em) / (centurioni) leg(ionis) I Adi(utricis) (centurioni) leg(ionis) II Adi(utricis) / (centurioni) leg(ionis) XV Apol(inaris) (centurioni) leg(ionis) iteru(m) / I Adi(utricis) (centurioni) leg(ionis) IIII Fl(aviae) coh(ortis) V / h[a]st(ato) post(eriori) stip(endiorum) LV / vixit annis LXXV. / M(arcus) Herennius Helius / libertus et heres / patrono b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit). / H(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equitur).⁵⁷⁹*

Datacija: 120 – 125. god.⁵⁸⁰ / 110 – 130. god.⁵⁸¹

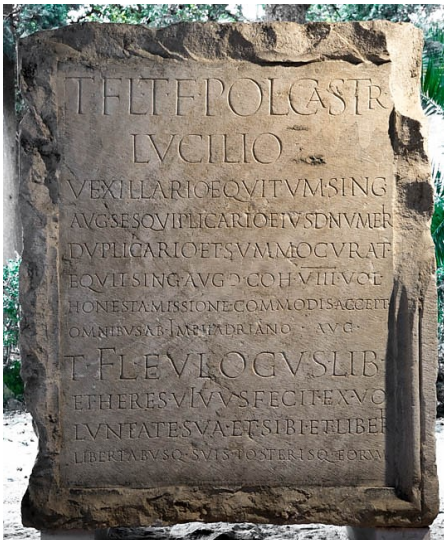
Objave: CIL III, 13360; Hofmann 1905, 60-61; Brunšmid 1909, 171-174, br. 369; Dautova-Ruševljan 1983, 22, br. 115; Cambi 1989, 59-76, T. 1; Cambi 1991, 88-89, br. 67; Cambi 2000, 329, br. 75; Iskra-Janošić 2004, 170; Pilipović 2006, 344-345; Migotti 2013, 261; Pinterović 2014, 338; Migotti 2016, 177-178, br. 11; Murešan, Murešan 2016, 125-126; Cambi 2020, 248; HD057034; EDCS-29900066; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3593>

⁵⁷⁹ Migotti 2016, 178.

⁵⁸⁰ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3593> (31.10.2021.)

⁵⁸¹ Migotti 2016, 178.

33. Ara Tita Flavija Lucilija

Izvor: <http://lupa.at/24435>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. 72578)

Dimenzije: visina 138 cm, širina 114 cm, debljina 73 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana ara s reljefnim prikazom čitave figure muškarca, vojnika, na lijevoj bočnoj strani. Svi su reljefni prikazi na ari prilično oštećeni pa je od vojnिकove odjeće moguće razaznati samo potpasanu tuniku. U desnoj ruci drži duguljasti predmet, *vitis*. S njegove lijeve strane bila je prikazana glava od koje je djelomično očuvan ostao samo dio frizure. Preko cijelog pročelja are uklesan je natpis, a na desnoj bočnoj strani nalazi se *vexillum* ispod kojega se može raspoznati čitava figura konja.

Natpis: *T(it)o Fl(avio) T(iti) f(ilio) Pol(lia) castr(ensi?) / Lucilio / vexillario equitum sing(ularium) / Aug(usti) sesquiplicario eiusd(em) numeri / duplicario et summo curat(ori) / equit(um) sing(ularium) Aug(usti) |(centurioni) coh(ortis) VIII vol(untariorum) / honesta missione commodis accept(is) / omnibus ab Imp(eratore) Hadriano Aug(usto) / T(itus) Fl(avius) Eulogus lib(ertus) / et heres vivus fecit ex vo/luntate sua et sibi et libert(is) / libertabusq(ue) suis posterisq(ue) eorum*⁵⁸²

Datacija: 117. – 150. god.⁵⁸³

Objave: Jeličić-Radonić 2006, 123-132; HD053432; EDCS-44200207; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24435>

⁵⁸² F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24435> (9.11.2021.)

⁵⁸³ Ibid.; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD053432> (9.11.2021.)

34. Nadgrobna stela centuriona

Izvor: N. Cambi, *Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice III. Fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu*, u: *Kulturna baština* 15/20, Split 1990, 57-69., 59, sl. 1

Nalazište: nepoznato

Smještaj: reljef uzidan u kuću u Ban Mladenovoj ulici br. 5 u Splitu

Dimenzije: visina cca. 20 cm, širina cca. 20 cm

Materijal: mramor

Opis: Nadgrobna stela od koje je sačuvan ostao samo reljefni prikaz polufigure muškarca, centuriona, koji je prikazan *en face*. Odjeven je u potpasanu tuniku kratkih rukava preko koje je prebačen ogrtač. Na glavi nosi veliki vijenac od hrastova lišća, a u lijevoj ruci drži dva duguljasta predmeta.

Datacija: 120. – 160. god.⁵⁸⁴

Objave: Cambi 1990, 57-69; Cambi 2013, 55, br. 38

⁵⁸⁴ Cambi 1990, 62.

35. Nadgrobna stela Tita Aurelija Avita

Izvor: <http://lupa.at/4305>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Osijek

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. 362)

Dimenzije: visina 172 cm, širina 83 cm, debljina 24 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje su prikazane polufigure muškarca i žene, bračnog para. Muškarac u lijevoj ruci drži svitak. Odjeven je u togu, dok se na ženi raspoznaju ogrtač te dvije velike fibule. Portretna niša omeđena je pilastrima koji su ukrašeni viticama. Donji dio natpisnog polja nije sačuvan. Između niše i natpisnog polja nalazi se polje s prikazom kantara i vinove loze. Steli nedostaju zabat te donje reljefno polje. Bočne strane ukrašene su motivom vinove loze s lišćem i grožđem, a na vrhu stoji po jedna figurica, s lijeve strane žena, s desne muškarac.

Natpis: *T(itus) Aur(elius) Avitus / vet(eranus) leg(ionis) II Adi(utricis) / ann(orum) LXXVI vivos (!) / sibi et Ulpiae / Appianae con / iugi pientissimae / vivi sibi posue / ru[nt].*⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ Migotti 2016, 178.

Datacija: 130. – 170. god.⁵⁸⁶ / sredina 2. st.⁵⁸⁷

Objave: CIL III, 3283; Brunšmid 1909, 167, br. 362; Dautova-Ruševljan 1983, 24, br. 136; Cambi 1989, 59-76, T. 2; Cambi 1991, 97, br. 82; Cambi 2000, 351, br. 92; Cambi 2002a, 154; Migotti 2013, 261; Pinterović 2014, 166; Migotti 2016, 178, br. 13; Cambi 2020, 249; HD057374; EDCS-28600266; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/4305>

36. Nadgrobna stela centuriona

Izvor: <http://lupa.at/24646>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Vid kod Metkovića

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. D 21)

Dimenzije: visina 102 cm, širina 74 cm, debljina 27 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom u kojoj je prikazana čitava figura muškarca, vojnika. Figuri nedostaju vrat i glava, dio lijeve potkoljenice te oba stopala. Muškarac je odjeven u potpasanu tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Vrpce omotane oko

⁵⁸⁶ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/4305> (31.10.2021.)

⁵⁸⁷ Migotti 2016, 178.

potkoljenica upućuju na neku vrstu obuće. U objema rukama muškarac drži vojničke atribute. Steli nedostaju natpisno polje i cijeli gornji dio iznad portretne niše.

Datacija: druga polovica 2. st.⁵⁸⁸

Objave: Hofmann 1905, 76, br. 60; Cambi 1988, 96-97, br. 2; Schönauer 2001, 268-271, br. 13; Cambi 2005, 132, br. 192; Ivčević 2013, 13-14, br. 12; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24646>

37. Urna iz Danila

Izvor: A. Domić Kunić, I. Radman-Livaja, *Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera*, u: *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb 2009, 67-106., sl. 2, 8

Nalazište: Danilo

Smještaj: Gradski muzej u Šibeniku

Dimenzije: visina 25.5 cm, širina 17 cm, debljina 17 cm

Materijal: mramor

Opis: Djelomično očuvana četvrtasta urna s reljefnim prikazom dva muškarca u vojnoj opremi na prednjoj strani i jednog Erosa na desnoj bočnoj strani. Na lijevoj strani, koja nije

⁵⁸⁸ Ivčević 2013, 13.

očuvana, nazire se rep konja koji je, smatra se, stajao uz pokojnika, vojnika. Iznad reljefnog prikaza na prednjoj strani nalaze se djelomično očuvana posljednja tri reda natpisa. Urni, osim lijeve strane, nedostaju otprilike polovica prednje, čitava stražnja strana te veliki dio desne bočne strane.

Natpis: --- *Baet]asiorum, trib(uno) (militum) / - - - m]arito karissimo / - - - fe]cit*

odnosno

- - -] *Astorum, trib(uno) (militum) / - - - m]arito karissimo / - - - fe]cit*⁵⁸⁹

Datacija: 2. st.⁵⁹⁰

Objave: Domić Kunić, Radman-Livaja 2009, 67-106; Radman-Livaja 2010a, 258-259, br. 10

38. Nadgrobna stela Aurelija Nasa

Izvor: B. Migotti, *Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora*, u: *Archaeologia Adriatica III*, Zadar 2009, 155-171., 166

⁵⁸⁹ Radman-Livaja 2010a, 258-259.

⁵⁹⁰ Radman-Livaja 2010a, 258-259.

Nalazište: Brusnik kod Daruvara

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. KS-954)

Dimenzije: visina 283 cm, širina 71 cm, debljina 22.5 cm

Materijal: pješčenjak

Opis: Nadgrobna stela s portretnom nišom u kojoj su, između tordiranih polustupova, prikazane dvije polufigure, žena i muškarac, vojnik. Muškarac je odjeven u potpasanu tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Žena nosi pokrivalo za glavu, tuniku dugih, širokih rukava i ogrtač preko tunike, a u desnoj ruci drži predmet nalik na vijenac. Portretnu nišu i jednostavno uokvireno natpisno polje odvaja traka ukrašena floralnim ili geometrijskim motivima. Gornji je dio nadgrobne stele odvojen i sačinjavaju ga dva lava između kojih se nalaze ženska i dječja glava. Ispod, u trokutnom zabatu, prikazana je glava Meduze okružena lišćem akanta.

Natpis: *D(is) M(anibus) / Aur(elii) Nasonis militis / leg(ionis) IIII Flaviae Antoni/nian(ae) et Priscae Tato/nis matri. Memoriam /pasuerunt (!) Proclus et / Proclianus et Provin/cialis Maximiani fi/li(i).*⁵⁹¹

Datacija: 211. – 222. god.⁵⁹² / 198. – 235. god.⁵⁹³

Objave: Schejbal 2003, 121; Migotti 2009, 166; Migotti 2013, 263; Migotti 2016, 179-180, br. 16; Migotti et al. 2018, 113-114; HD072135; EDCS-11301133; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3812>

⁵⁹¹ Migotti et al. 2018, 114.

⁵⁹² F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3812>; (29.10.2021.)

⁵⁹³ Migotti et al. 2018, 114; Migotti 2016, 180.

39. Nadgrobna stela bračnog para

Izvor (slika lijevo): A. Busuladžić, *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2017, 309, T. 53, br. 132.

Izvor (slika desno): <http://lupa.at/30361>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Homolje

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (inv. br. 55)

Dimenzije: visina 178 cm, širina 68 cm, debljina 28 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje su prikazane polufigure muškarca i žene. Žena je odjevena u tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Budući da je površina stele prilično izlizana, na muškarcu je moguće razaznati odjeću dugih rukava te svitak u lijevoj ruci. Portretna niša nalazi se između dva polustupa na kojima leži trokutni zabat s glavom Meduze u sredini. Djelomično očuvani ostali su bočni akroteriji. Ispod portretne niše nalazi se natpisno polje. Steli nedostaje donji desni rub, a cijela je površina stele slabo očuvana.

Natpis: *D(is) M(anibus) / [-----] / [---]INI[---] / [-----] / [-----] / [-----] / [---]NO[---] / [-----]*⁵⁹⁴

Datacija: 2. – 3. st.⁵⁹⁵

Objave: Patsch 1902b, 314-315, br. 2; Patsch 1904, 246-247, br. 2; Čremošnik 1963, 107; Paškvalin 2012, 62, br. 2; Busuladžić 2017, 309, T. 53, br. 132; Lozić 2021, 162, br. 137; EDCS-51200023; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30361>

40. Nadgrobna stela bračnog para

Izvor: <http://lupa.at/30282>; autor: Ortoľ Harl

Nalazište: Bihać

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (inv. br. 416)

Dimenzije: visina 111 cm, širina 83 cm, debljina 33 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom, podijeljenom u dva polusvoda, unutar koje su prikazane dvije polufigure, muškarac i žena. Površina stele vrlo je

⁵⁹⁴ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30361> (22.11.2021.)

⁵⁹⁵ Lozić 2021, 162.; Paškvalin 2012, 62.

izlizana, no na muškarcu je moguće razaznati tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Ispod niše nalazi se friz podijeljen u tri polja, od kojih nedostaje lijevo. U središnjem polju prikazana je čitava figura Silena, a u desnom figura koja u desnoj ruci drži čašu. Steli nedostaju natpisno polje i cijeli gornji dio iznad portretne niše.

Datacija: 2. – 3. st.⁵⁹⁶

Objave: Sergejevski 1948, 175-176, T. III, br. 18; Paškvalin 2012, 125-126, br. 68; Lozić 2021, 89-90, br. 7; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/30282>

41. Nadgrobna stela Aurelija Supera

Izvor: <http://lupa.at/23384>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Hadžići

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (inv. br. 54)

Dimenzije: visina 175 cm, širina 65 cm, debljina 16 cm

Materijal: vapnenac

⁵⁹⁶ Lozić 2021, 90.

Opis: Nadgrobna stela s prikazom četiri polufigure unutar portretne niše sa svodom koji leži na dva pilastra. Figure u portretnoj niši vjerojatno predstavljaju bračni par i dvoje djece. Bračni par i dječaci, njihovi sinovi, odjeveni su u tunike preko kojih su prebačeni ogrtači. Ispod portretne niše nalazi se natpisno polje. Na vrhu stele očuvani su ostali bočni akroteriji u obliku glave s obojnim rogovima. Između akroterija smješten je trokutni zabat unutar kojega se nalazi velika rozeta, a ispod zabata urezana su slova D i M.

Natpis: *D(is) M(anibus) // Aurel(ius) Super vete/ranus ex leg(ione) VIII Aug(usta) / memoriam sibi / viv(u)s et Ver(a)e co(n)iugi Maximinae / et Victorino fili(i)s / nostris filiam / defunctam vi/xit annos XXVIII*⁵⁹⁷

Datacija: 170. – 300. god.⁵⁹⁸ / 3. st.⁵⁹⁹

Objave: CIL III, 8375 = 12749; Alföldy 1989, 203-204; Bojanovski 1990, 700, br. 8; Mesihović 2011, 116-117, br. 10; Paškvalin 2012, 65-66, br. 13; Lozić 2021, 164, br. 140; HD051053; EDCS-31400640; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23384>

42. Nadgrobna stela Aurelija Pontijana

Izvor: <http://lupa.at/24437>; autor: Ortolf Harl

⁵⁹⁷ https://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-31400640 (19.11.2021.)

⁵⁹⁸ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23384> (19.11.2021.)

⁵⁹⁹ Lozić 2021, 164.

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. 71200)

Dimenzije: visina 71 cm, širina 49 cm, debljina 16 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s prikazom čitave figure muškarca, vojnika, u četvrtastoj niši. Muškarac je odjeven u tuniku preko koje je prebačen ogrtač. U lijevoj ruci drži svitak. S lijeve strane niše uklesano je slovo „D“, a s desne slovo „M“. Ispod niše s prikazom muškarca nalazi se natpisno polje. Donji dio natpisnog polja nije sačuvan.

Natpis: *D(is) M(anibus) // Aurelius Ponti/anus miles l(e)g(ionis) pri(mae) / Italica(e) stipendio/rum XXVI(?) oui(!) vixit an/nos L Aurilius Ou/intianus(!) titulum / patri pientissi/[mo po]sui⁶⁰⁰*

Datacija: 200. – 250. god.⁶⁰¹ / druga četvrtina 3. st.⁶⁰² / prva trećina 3. st.⁶⁰³

Objave: CIL III, 2010 = 8576; Hofmann 1905, 74, br. 51; Cambi 1988, 97-98, br. 3; Cambi 2002a, 152, br. 228; Cambi 2002b, 75, br. 82; Cambi 2005, 132, br. 191; Ivčević 2013, 9, br. 6; Ivčević 2016, 144; Cambi 2020, 244-245, br. 377; HD054370; EDCS-27601617; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24437>

⁶⁰⁰ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24437> (15.11.2021.)

⁶⁰¹ Ibid.

⁶⁰² Cambi 2005, 132.

⁶⁰³ Ivčević 2013, 34.

43. Nadgrobna stela Marka Kokceja Superijana

Izvor: B. Migotti, *Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora*, u: *Archaeologia Adriatica III*, Zadar 2009, 155-171., 156, 157

Nalazište: Lobor

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. 360)

Dimenzije: visina 160 cm, širina 99 cm, debljina 20 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela na kojoj su, unutar jednostavno uokvirene portretne niše, sprijeda prikazane čitave figure tri osobe. Središnji lik predstavlja žensku osobu kojoj s obje strane stoji po jedna muška. Oba prikazana muškarca su vojnici odjeveni u ogrtače i potpasane tunike. Obojica u lijevoj ruci drže svitak. Žena, njihova majka, odjevena je u autohtonu nošnju, a na glavi nosi pokrivalo u obliku trake. U lijevoj ruci vjerojatno drži voćku. Iznad portretne niše nazire se noričko-panonska voluta, a ispod se nalazi dio natpisnog polja. Steli nedostaje dio iznad portretne niše.

Natpis: *D(is) M(anibus). / M(arco) Coc(ceio) Superiano (centurioni) leg(ionis) X G(eminae) ann(or)um / XXX mens(ium) VIII et Val(erio) / Luciliano mil(iti) co(ho)r(tium)*

*praet(orianarum) / [an]n(orum) XL me(n)s(ium) III Sep(timia) Lucilla / [m]ater pientissima et Coc(ceius) / [--]us sig(nifer) leg(ionis) X [--] / [-----]*⁶⁰⁴

Datacija: prva polovica 3. st.⁶⁰⁵

Objave: CIL III, 4114 = 10888; Brunšmid 1909, 165-166, br. 360; Migotti 2009; Migotti 2013, 263; Migotti 2016, 180, br. 17; Migotti et al. 2018, 96-97; HD068798; EDCS-26600396; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3110>

44. Nadgrobna stela iz Daruvara

Izvor: <http://lupa.at/22761>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Daruvar

Smještaj: Arheološki muzej Zagreb (inv. br. KS-955)

Dimenzije: visina 75 cm, širina 82 cm, debljina 19.5 cm

Materijal: mramor

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom u kojoj su, između tordiranih polustupova, prikazane tri polufigure, dva muškarca i, između njih, žena. Muškarci su odjeveni u tunike preko kojih nose ogrtač. Žena nosi pokrivalo za glavu, tuniku dugih, širokih

⁶⁰⁴ Migotti et al. 2018, 97.

⁶⁰⁵ Ibid.; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3110> (28.10.2021.)

ruka i ogrtač preko tunike. U desnoj ruci drži nepoznat predmet. Iznad portretne niše nalazi se zabat s glavom Meduze između dvije ptice, a ispod je friz s prikazom životinja u trku. Steli nedostaje natpisno polje, koje se vjerojatno nalazilo ispod portretne niše, te dio ispod natpisnog polja.

Datacija: prva polovica 3. st.⁶⁰⁶

Objave: Migotti 2013, 264; Migotti 2016, 180, br. 18; Migotti 2017, 130; Migotti et al. 2018, 104-105; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/22761>

45. Kamena urna Marka Aurelija Glabrija

Izvor: <http://lupa.at/3801>; autor: Ortolf Harl

⁶⁰⁶ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/22761> (29.10.2021.)

Nalazište: Sisak

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. KS-343)

Dimenzije: visina 64 cm, širina 144 cm, debljina 78 cm

Materijal: mramor

Opis: Kamena urna s prikazom čitavih figura dvije osobe u bočnim nišama na prednjoj strani. Niše su nadsvođene noričko-panonskim volutama. U lijevoj niši prikazana je žena, Septimija Matrona, a u desnoj muškarac, Marko Aurelije Glabrio. Ženska figura odjevena je u tuniku dugih, širokih rukava i ogrtač, a oko vrata nosi tanak šal. Muškarac je odjeven u potpasanu tuniku i ogrtač. Oboje u lijevoj ruci drže svitak. Između bočnih niša nalazi se natpisno polje. Na lijevoj bočnoj strani kao dječaci, koji nose veliku školjku kroz koju je sekundarno probušena rupa, prikazana su dva Erota. Na desnoj bočnoj strani dva Erota vuku girlandu. Na bočnim stranama vidljive su i rupe za pričvršćivanje pokopca. Trenutni poklopac ne pripada ovoj kamenoj urni.

Natpis: *M(arcus) Aurel(ius) Glabrio / vet(eranus) leg(ionis) XIII g(eminae) ex b(ene)f(iciario) / co(n)s(ularis) vivus sibi et / Septimiae Matronae / coniugi fecit*⁶⁰⁷

Datacija: prva polovica 3. st.⁶⁰⁸

Objave: CIL III, 3970; Brunšmid 1909, 151-152, br. 343; Migotti 2013, 267; Radman-Livaja, Vukelić 2015, 403, br. 5; Migotti et al. 2018, 32-34; HD072027; EDCS-26600429; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3801>

⁶⁰⁷ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3801> (30.10.2021.)

⁶⁰⁸ Ibid.; https://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-26600429; <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD072027> (30.10.2021.)

46. Sarkofag Kvinta Valerija Severijana

Izvor: <http://lupa.at/4300>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Ilok

Smještaj: Muzej Slavonije (inv. br. 6804)

Dimenzije: visina 87 cm, širina 224 cm, debljina 12 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvan sarkofag s prikazom čitavih figura dvije osobe u bočnim nišama. U desnoj niši prikazan je muškarac, vojnik, odjeven u potpasanu tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Lijeva niša sadržava prikaz žene odjevene u tuniku i ogrtač. Ženska figura vjerojatno predstavlja majku pokojnika. Natpisno se polje nalazi između bočnih niša i omeđeno je noričko-panonskim volutnama.

Natpis: *M(arci) Q(uinti) Val(eri) Severiani equ(itis) / coh(ortis) III pr(a)etoriae / qui vix(it) ann(os) XVIII / me(n)s(es) VIII d(ies) VIII / Flavia Ianuaria mater / viva sibi et eidem / Severiano optimo / carissimoq(ue) posuit*⁶⁰⁹

Datacija: prva polovica 3. st.⁶¹⁰

Objave: CIL III, 3265; ILJug I, 293; Dautova-Ruševljan 1983, 26-27, br. 169; Migotti 2013, 267; Pinterović 2014, 164; Pochmarski 2019, 253-254; HD073691; EDCS-28600243; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/4300>

⁶⁰⁹ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/4300> (30.10.2021.)

⁶¹⁰ Ibid.; https://db.edcs.eu/epigr/edcs_id.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-28600243 (30.10.2021.)

47. Nadgrobna stela iz Odra Sisačke

Izvor: <http://lupa.at/3808>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Odra Sisačka

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. KS-510)

Dimenzije: visina 83 cm, širina 88 cm, debljina 33 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom unutar koje su prikazane tri polufigure, dva muškarca, obojica vojnici, i, između njih, žena, a pored figura diptih te snop svitaka. Muškarci su odjeveni u ogrtače i potpasane tunike, a u lijevoj ruci drže svitak. Žena je odjevena u tuniku dugih, širokih rukava i okruglog ovratnika, preko koje je prebačen ogrtač. U lijevoj ruci drži svitak, a u desnoj mali okrugli predmet. Ispod portretne niše nalaze se štit, koplje i scena lova (jahač, pas i nepoznata životinja). Na lijevoj bočnoj strani prikazana je ženska osoba koja u desnoj ruci nosi vočku, a u lijevoj svitak. Desna bočna strana prikazuje slugu s vrčem u desnoj ruci. Steli nedostaju natpisno polje, koje se vjerojatno nalazilo ispod portretnih polja, te dio ispod natpisnog polja i dio iznad portretnih polja.

Datacija: 230. – 260. god.⁶¹¹ / sredina ili druga polovica 3. st.⁶¹²

⁶¹¹ F. i O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, <http://lupa.at/3808> (29.10.2021.)

⁶¹² Migotti et al. 2018, 51.

Objave: Brunšmid 1909, 219-221, br. 510; Migotti 2013, 264; Migotti 2016, 181, br. 19; Migotti et al. 2018, 51-52; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/3808>

48. Nadgrobna stela vojnika

Izvor: <http://lupa.at/24978>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. D 607)

Dimenzije: visina 56 cm, širina 28 cm, debljina 23 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Fragment nadgrobne stele s prikazom čitave figure muškarca, vojnika, unutar zaobljene niše. Muškarac je odjeven u kratku potpasanu tuniku preko koje je prebačen ogrtač. U obje ruke drži po jedan duguljast predmet, no nije jasno o kojim se predmetima radi. Gornji dio glave prilično je oštećen, a listovi i stopala nisu sačuvani.

Datacija: druga polovica 3. st.⁶¹³

⁶¹³ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24978> (15.11.2021.); Cambi 2002a, 152.

Objave: Cambi 1988, 98-99, br. 4; Cambi 2002a, 152, br. 229; Cambi 2013, 54, br. 37; Ivčević 2013, 10-11, br. 7; Ivčević 2016, 145; Cambi 2020, 245, br. 376; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24978>

49. Nadgrobna stela Aurelije Marceline

Izvor: <http://lupa.at/23310>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Mihaljevići kod Bratunca

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Dimenzije: visina 76 cm, širina 74 cm, debljina 21 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnim poljem unutar kojega su prikazane čitave figure muškarca na konju i sluge. Između sluge i muškarca na konju prikazan je stol na kojemu se nalaze vrč i dvije čaše. Muškarac na konju odjeven je u ogrtač, a sluga u tuniku. Gornji dio portretnog polja nije sačuvan. Ispod portretnog polja nalazi se natpisno polje od kojega je sačuvan gornji dio. Portretno i natpisno polje na bočnim su stranama uokvireni viticom sa spiralama. Steli nedostaju dio ispod natpisnog i dio iznad portretnog polja.

Natpis: *D(is) M(anibus) / Aurelia Marcellina vixit an(nos) / XLV pia mater et Bonus et / Urbanus Marcellin(a)e infelici/ssim(a)e et sibi ipsorum su/perviventibus titul[um] / posuerunt / [---]?*⁶¹⁴

Datacija: 3. st.⁶¹⁵

Objave: CIL III, 14614; Patsch 1900, 177-179, br. 9; Patsch 1902a, 109-111, br. 47; Mesihović 2011, 199, br. 35; Lozić 2021, 187, br. 175; HD056716; EDCS-32500105; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23310>

50. Nadgrobna stela Aurelija Proba i Prokule

Izvor: <http://lupa.at/23372>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Bilmišće

Smještaj: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (inv. br. 153)

Dimenzije: visina 187 cm, širina 66 cm, debljina 15 cm

Materijal: vapnenac

⁶¹⁴ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23310> (19.11.2021.)

⁶¹⁵ Lozić 2021, 187.

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s prikazom polufigura muškarca i žene, bračnog para, unutar gornjeg portretnog polja. Žena je odjevena u tuniku dugih, širokih rukava i okruglog ovratnika, preko koje je prebačen ogrtač, a na ramenima ima dvije fibule. Muškarac nosi tuniku i ogrtač. U lijevoj ruci drži svitak. U središnjem polju, koje je manje od gornjeg, prikazani su čitava figura konja i polufigura muškarca koji vodi konja za uzde. Muškarac je odjeven u tuniku preko koje je prebačen ogrtač. Na dnu stele, ispod dva portretna polja nalazi se natpisno. Uz gornje polje vidljiv je stilizirani stup ispod kojega se, do dna stele, proteže vinova loza. Vrh stele nije sačuvan.

Natpis: *D(is) Ma(nibus) // Li(cinius) Victorinu(s) / mi(les) le(gionis) II(?) A(u)re(lia) Probo / pa(tri) def(uncto) anno(rum) LV / et Procul(a)e ma(tri) def(unctae) / pi(a)e bene me(rentibus) pos(uit)*⁶¹⁶

Datacija: 3. st.⁶¹⁷

Objave: CIL III, 12764; ILJug III, 1610c; Truhelka 1893, 276, br. 5; Patsch 1914, 170, br. 39; Sergejevski 1932, 46, br. 153; Popović et al. 1987, 224, br. 201; Mesihović 2011, 53, br. 6; Paškvalin 2012, 67, br. 17; Lozić 2021, 177-178, br. 158; HD055950; EDCS-31400218; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23372>

⁶¹⁶ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23372> (19.11.2021.)

⁶¹⁷ Lozić 2021, 178.

51. Nadgrobna stela Valerija Saturnina

Izvor: <http://lupa.at/22325>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Svojić

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu (inv. br. KS-339)

Dimenzije: visina 170 cm, širina 65 cm, debljina 20 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Nadgrobna stela s portretnom nišom polukružnog oblika koja je stopljena sa zabatom i unutar koje su prikazani glava i vrat muškarca, vojnika. Iznad niše uklesan je polumjesec čiji su vrhovi okrenuti prema gore. Peterokut, što ga čine spojena niša i zabat, od natpisanog je polja odvojen neukrašenim frizom. Natpisno polje omeđeno je polustupovima, a ispod njega, na dnu stele, nalazi se postolje s usadnikom. Postolje nije ukrašeno, ali sadrži zadnji red teksta s natpisanog polja.

Natpis: *D(is) M(anibus) / F(---) T(---) et I(---) C(---) / titulum po/sueru<nt> fi/lio suo
Vale/rio Saturni/no mil(iti) l(egionis) M D / CONARIVS / annos vix(it) // XXX*⁶¹⁸

⁶¹⁸ F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/22325> (31.10.2021.)

Datacija: 2. pol. 3. st. – 1. pol. 4. st.⁶¹⁹

Objave: CIL III, 14333,01; Brunšmid 1907, 183, br. 339; Migotti 2010, 93-114; Migotti et al. 2018, 60-61; HD032859; EDCS-16800444; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/22325>

52. Reljef s prikazom trubača

Izvor: <http://lupa.at/24977>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. D 481)

Dimenzije: visina 37 cm, širina 50 cm, debljina 23 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvan fragment reljefa s prikazom čitavih figura dvojice muškaraca. Muškarac na lijevoj strani odjeven je u kratku potpasanu tuniku. Nedostaju mu desna ruka i desna noga, dio lijeve ruke i lijeve noge te lice i dio glave. Muškarac na desnoj strani nosi oklop preko kojega je prebačen ogrtač, a na nogama se mogu razaznati sandale. U rukama drži glazbeni instrument, vjerojatno tubu, koji je prislonio na usta. Manje je oštećen od desnog

⁶¹⁹ Migotti et al. 2018, 61.

lika, ali nedostaju mu dijelovi lica, glave, ruku i nogu. Figure stoje na frizu ukrašenom palmetama.

Datacija: kasna antika⁶²⁰

Objave: F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/24977>

53. Zabat s prikazom vojnika

Izvor: Arhiv Arheološkog muzeja u Zadru; pristup omogućila: Kornelija A. Giunio

Nalazište: Bribir kod Skradina

Smještaj: Arheološki muzej u Zadru

Dimenzije: visina 53 cm, širina 59 cm, debljina 23 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvan uokvireni trokutni zabat s reljefnim prikazom čitave figure naoružanog muškarca, vojnika, u sredini. Površina reljefnog prikaza je izlizana i figuri nedostaju lice te dio glave, ali se ispod lijeve ruke, u kojoj figura drži štit, može razabrati

⁶²⁰ [F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, http://lupa.at/24977](http://lupa.at/24977) (16.11.2021.)

pojas. U desnoj ruci drži koplje, a moguće je da je na glavi nosio kacigu. Zabat u nedostaju svi kutovi.

Datacija: nepoznata

Objave: F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23160>

54. Reljef s prikazom konjanika

Izvor: Arhiv Arheološkog muzeja u Zadru; pristup omogućila: Kornelija A. Giunio

Nalazište: Nadin

Smještaj: Arheološki muzej u Zadru

Dimenzije: visina 33 cm, širina 38 cm, debljina 15 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvano uokvireno polukružno polje s reljefnim prikazom čitave figure muškarca na konju i muškarca koji kleči ispred konja. Muškarac koji kleči mogao bi se interpretirati kao prikaz poraženog barbara. Stražnji dio konja te gotovo cijela figura muškarca na konju nisu sačuvani. Na lijevoj strani ostao je dio akroterija u obliku palmete. Ovaj reljef bio je lijevi gornji rub nadgrobne stele.

Datacija: nepoznata

Objave: F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/23161>

55. Nadgrobna stela Aurelija Valerina

Izvor: <http://lupa.at/1022>; autor: Ortolf Harl

Nalazište: Solin

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu (inv. br. AMS-A-5722)

Dimenzije: visina 207 cm, širina 68 cm, debljina 15 cm

Materijal: vapnenac

Opis: Djelomično očuvana nadgrobna stela s portretnom nišom polukružnog oblika unutar koje je prikazana polufigura muškarca. Muškarac je odjeven u potpasanu tuniku preko koje je prebačen ogrtač, a u desnoj ruci drži dekorativni rupčić (*mappa*). Iznad portretne niše nalaze se trokutni zabat s četverolisnom rozetom u sredini te neukrašeni bočni akroteriji. Kutovi iznad luka ukrašeni su lovorovim listovima. Cijelu donju polovicu stele zauzima neuokvireno natpisno polje.

Natpis: *Aur(elio) Valerino excepto/ri Imp(eratorum) in officio memo/ri(a)e qui aput(!) civitatem Nicomediensium fat/i munus complevit / vixsit(!) annis XXXII et [---] / me(n)s(ibus) Aurelius Leontius vir / docen(arius)! et dec(urio) col(oniae) Salon(itanae) / ex curatoribus eiusd/em civitatis filio dulc(issimo) adque obsequ(entissimo) pater infeli(x) qui quod primo mihi / pie facere debuerat e/go feci⁶²¹*

Datacija: 313. – 324. god.⁶²²

Objave: ILJug I, 126; Rendić-Miočević 1957, 156-162; Cambi 1991, 130-132, br. 114; Schönauer 2001, 308-312, br. 28; Cambi 2002a, 153, br. 231; Cambi 2002b, 97, br. 145; Cambi 2005, 200, br. 303; Cambi 2013, 57, br. 42; Demicheli 2016, 48-49, br. 12; Cambi 2020, 247, br. 381; HD018019; EDCS-10000226; F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/1022>

⁶²¹ [F. i O. Harl, Ubi Erat Lupa, http://lupa.at/1022](http://lupa.at/1022) (12.11.2021.)

⁶²² Ibid.; Demicheli 2016, 49.

9. POPIS PRILOGA

9.1. Popis karata

Karta 1: Nalazišta rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika na području Dalmacije i južne Panonije	11
Karta 2 : Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u 1. stoljeće na području Dalmacije i južne Panonije	13
Karta 3: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u razdoblje od 1. do 2. stoljeća na području Dalmacije i južne Panonije.....	14
Karta 4: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u 2. stoljeće na području Dalmacije i južne Panonije	16
Karta 5: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u razdoblje od 2. do 3. stoljeća na području Dalmacije i južne Panonije.....	17
Karta 6: Rasprostranjenost rimskih kamenih spomenika s prikazima vojnika datiranih u 3. stoljeće na području Dalmacije i južne Panonije	19

9.2. Popis slika

Slika 1: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojnika po vrsti (provincija Dalmacija)	23
Slika 2: Grafički prikaz broja prikaza vojnika po kategorijama (provincija Dalmacija)	26
Slika 3: Grafički prikaz zastupljenosti vojne opreme na spomenicima s prikazima vojnika (provincija Dalmacija).....	27
Slika 4: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojničkih obitelji i oslobođenika ili sluga (provincija Dalmacija).....	31
Slika 5: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojnika po vrsti (južna Panonija).....	33
Slika 6: Grafički prikaz broja prikaza vojnika po kategorijama (južna Panonija).....	34

Slika 7: Grafički prikaz zastupljenosti vojne opreme na spomenicima s prikazima vojnika (južna Panonija).....	35
Slika 8: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima vojničkih obitelji i sluga (južna Panonija)	37
Slika 9: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima pojedinih komponenti vojne opreme (provincija Dalmacija).....	71
Slika 10: Grafički prikaz broja spomenika s prikazima pojedinih komponenti vojne opreme (južna Panonija).....	72

10. POPIS KRATICA

CIL - *Corpus Inscriptionum Latinarum*

EDCS - *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby*

HD – EDH - *Epigraphische Datenbank Heidelberg*

ILJug - *Inscriptiones Latinae, quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*

11. POPIS LITERATURE

Alföldy 1987

G. Alföldy, *Tilurium - der antike Name des Legionslagers Gardun bei Trilj in der Provinz Dalmatien*, Römische Heeresgeschichte, Beiträge 1962 – 1985, MAVORS, Roman Army Researches III, Amsterdam, 1987, 313-316.

Alföldy 1989

G. Alföldy, *Zu den Inschriften der Legio VIII Augusta in Dalmatia*, u: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 82, Split 1989, 201-207.

Atanacković-Salčić 1981

V. Atanacković-Salčić, *Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu*, u: Naše starine XIV-XV, Sarajevo 1981, 257-284.

Belaj, Migotti 2011

J. Belaj, B. Migotti, *Rimski grobni spomenik s lokaliteta Stari grad u Ivancu*, u: Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 28, Zagreb 2011, 147-168.

Bishop, Coulston 2006

M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006.

Bojanovski 1988

I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.

Bojanovski 1990

I. Bojanovski, *Legio VIII Augusta u Dalmaciji*, u: Arheološki vestnik 41, Ljubljana 1990, 699-712.

Brunšmid 1907

J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, u: Vjesnik hrvatskog arheološkog društva IX, Zagreb 1907, 83-184.

Brunšmid 1909

J. Brunšmid, *Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu*, u: Vjesnik hrvatskog arheološkog društva X, Zagreb 1909, 151-222.

Busuladžić 2017

A. Busuladžić, *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2017.

Cambi 1980

N. Cambi, *Stela pomorskog centuriona Likeja u Osoru*, u: Otočki ljetopis Cres-Lošinj, Mali Lošinj 1980, 151-155.

Cambi 1988

N. Cambi, *Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu*, u: Radovi. Razdio povijesnih znanosti 14, Zadar 1988, 93-114.

Cambi 1989

N. Cambi, *Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele*, u: Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 22/I, Zagreb 1989, 59-76.

Cambi 1990

N. Cambi, *Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice III. Fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu*, u: Kulturna baština 15/20, Split 1990, 57-69.

Cambi 1991

N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991.

Cambi 1993

N. Cambi, *Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije*, u: Radovi. Razdio povijesnih znanosti 18, Zadar 1993, 25-51.

Cambi 2000

N. Cambi, *Imago animi: antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.

Cambi 2002a

N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002.

Cambi 2002b

N. Cambi, *Kiparstvo*, u: E. Marin (ur.), *Longae Salonae II*, Split 2002, 44-98.

Cambi 2005

N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije = The Sculpture of the Roman Province of Dalmatia*, Split 2005.

Cambi 2007

N. Cambi, *Rimska vojska u Burnumu = L'esercito romano a Burnum*, Drniš - Šibenik - Zadar 2007.

Cambi 2013

N. Cambi, *Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji*, u: N. Cambi, G. Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split = Funerary Sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from September 27th to the 30th 2009*, Split 2013, 17-99.

Cambi 2020

N. Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split – Zagreb 2020.

Cesarik 2014

N. Cesarik, *Osvrt na itinerar ale Tungra i Frontonove ale*, u: Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 56, Zadar 2014, 1-24.

Cesarik 2019

N. Cesarik, *Bilješke o natpisima vojnika pomoćnih konjaničkih postrojbi s područja Salone*, u: N. Cambi (ur.): *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, Split 2019.

Cvetko, Tončinić 2021

M. Cvetko, D. Tončinić, *Rimski spoliji iz Tilurija. Vodič po triljskom kraju = Roman spolia from Tilurium. A guide to the Trilj region*, Zagreb 2021.

Čremošnik 1963

I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 18, Sarajevo 1963, 103-125.

D'Amato, Rava 2012

R. D'Amato, G. Rava, *Roman Centurions 31 BC – AD 500: The Classical and Late Empire*, Oxford, 2012.

Dautova-Ruševljan 1983

V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983.

Demicheli, Tončinić 2008

D. Demicheli, D. Tončinić, *Stela veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca kod Sinja*, u: Archaeologia Adriatica II, Zadar 2008, 349-358.

Demicheli 2015

D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (IV). Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi)*, u: Tusculum 8, Solin 2015, 59-77.

Demicheli 2016

D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (V). Salonitanci u vojnoj službi (dio drugi)*, u: Tusculum 9, Solin 2016, 33-59.

Dodig 2005

R. Dodig, *The Seventh Legion's Monuments in the Area of Ljubuški*, u: Illyrica Antiqua. Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije održanog od 6. – 8. studenoga 2003., Zagreb 2005, 209-218.

Dodig 2007a

R. Dodig, *Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog*, u: Hrvatska misao: časopis za umjetnost i znanost, god. XI, br. 4=45, sv. 32, Sarajevo 2007, 7-21.

Dodig 2007b

R. Dodig, *Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga*, u: Opuscula Archaeologica 31/1, Zagreb 2007, 143-164.

Dodig 2011

R. Dodig, *Rimski kompleks na Gračanima. Vojni tabor ili...?*, u: A. Librenjak, D. Tončinić (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini* (Izdanja HAD-a 27), Zagreb 2011, 327-343.

Domić Kunić, Džino 2013

A. Domić Kunić, D. Džino, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Zagreb 2013.

Domić Kunić, Radman-Livaja 2009

A. Domić Kunić, I. Radman-Livaja, *Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera*, u: *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb 2009, 67-106.

Dunbabin 2003

K. M. D. Dunbabin, *The Roman Banquet: Images of Conviviality*, Cambridge 2003.

EDCS

Epigraphic-Datenbank Clauss/Slaby, https://db.edcs.eu/epigr/epi.php?s_sprache=de

Fadić 1997

I. Fadić, *Spomenici VII. legije na području Tilurija*, u: *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru = journal of the Archaeological Museum in Zadar* 18-19, Zadar 1997, 77-119.

Fadić 2002

I. Fadić, *Asseria – istraživanja 2001. godine*, u: *Obavijesti* 1, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb 2002, 51-57.

Fadić 2003

I. Fadić, *Asseria: 5 godina istraživanja (1998.-2002.) = Asseria: 5 Years of Excavations (1998-2002) = Asseria: 5 Forschungsjahre (1998-2002)*, Zadar 2003.

Fields 2009

N. Fields, *The Roman Army of the Principate 27 BC – 117 AD*, Oxford 2009.

Glavaš 2016

I. Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zagreb 2016.

Goldsworthy 2003

A. Goldsworthy, *The complete Roman army*, London 2003.

Göricke-Lukić 2000

H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb - Osijek 2000.

Gregl, Migotti 1999

Z. Gregl, B. Migotti, *Nadgrobna stela iz Siska*, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32-33, Zagreb 1999, 119-164.

HD

Epigraphische Datenbank Heidelberg, <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>

Hofmann 1905

H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Beč 1905.

Hoti 1992

M. Hoti, *Sisak u antičkim izvorima*, u: *Opuscula Archaeologica* 16, Zagreb 1992, 133-163.

Hoss 2012

S. Hoss, *The Roman Military Belt*, u: Marie-Louse Nosch (ur.), *Wearing the Cloak. Dressing the Soldier in Roman Times*, Oxford 2012, 29-44.

ILJug I

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Situla 5, Ljubljana 1963.

ILJug II

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana 1978.

ILJug III

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana 1986.

Imamović 1990

E. Imamović, *Tragovi rimskim vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine*, u: Prilozi XXIV, Sarajevo 1990, 37-63.

Iskra-Janošić 2004

I. Iskra-Janošić, *Colonia Aurelia Cibalae. Entwicklung der Stadt*, u: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia = Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia II*, Ljubljana 2004, 169-196.

Ivčević 2004

S. Ivčević, *Dijelovi opreme rimskog vojnika iz Garduna*, *Opvscvla Archaeologica* 28, Zagreb 2004, 159-179.

Ivčević 2013

S. Ivčević, *Roman military gear depicted on grave monuments from the Archaeological Museum in Split*, u: N. Cambi, G. Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split = Funerary Sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from September 27th to the 30th 2009*, Split 2013, 443-471.

Ivčević, Tončinić 2013

S. Ivčević, D. Tončinić, *Das Projekt Tilurium – Waffendarstellungen auf Grabstelen aus Tilurium*, u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu*, Radovi XVII. ROMEK-a = *Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth ROMEK Zagreb 2010*, Zagreb 2013, 493-516.

Ivčević 2016

S. Ivčević, *Tipologija i kronologija rimske vojne opreme u doba principata na području između rijeka Krke i Cetine*, doktorski rad, Zagreb 2016.

Ivezić, Radman-Livaja 2012

H. Ivezić, I. Radman-Livaja, *A Review of South-Pannonian Indigenous Anthroponymy*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman Province of Pannonia*, Oxford 2012, 137-158.

Jeličić-Radonić 2006

J. Jeličić-Radonić, *Ara Tita Flavija Lucilija iz Salone*, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99, Split 2006, 123-132.

Kleiner 1992

D. E. E. Kleiner, *Roman sculpture*, New Haven, London 1992.

Kolega 2003

M. Kolega, *Antička kamena plastika u Liburniji od 1. do 4. st.*, doktorski rad, Zadar 2003.

Kuntić-Makvić 2006

B. Kuntić-Makvić, *Pisani izvori u službi arheološkog istraživanja Scripta et effossiones: nastava*, *Opuscvla Archaeologica* 30, Zagreb 2006, 225-269.

Leleković 2020

T. Leleković, *Elija Mursa: novo čitanje grada*, u: *Arheološki radovi i rasprave* 19, Zagreb 2020, 77-156.

Lozić 2021

E. Lozić, *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province of Dalmatia*, Ljubljana 2021.

Marić 2012

A. Marić, *Evidentirani auxilijari cohors III Alpinorum equitata na Humcu*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 54, Sarajevo 2017, 93-108.

Marić 2016

A. Marić, *Hispanске kohorte u logoru na Humcu*, u: *Istraživanja* 11, Mostar 2016, 11-30.

Maršić 2003

D. Maršić, *Nove aserijatske portretne stele*, u: *Asseria I*, Zadar 2003, 157-180.

Maršić 2008

D. Maršić, *Dvije portretne stele iz antičkog Epidaura*, u: *Archaeologia Adriatica II*, Zadar 2008, 63-74.

Maršić 2009a

D. Maršić, *Bilješke uz dvije salonitanske portretne stele*, u: *Tusculum* 2, Solin 2009, 33-44.

Maršić 2009b

D. Maršić, *Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Istriji i Dalmaciji = Embedded and structural portrait reliefs in Istria and Dalmatia*, Zadar 2009.

Maršić 2010

D. Maršić, *Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa = Lost monuments of Salona (II) / Portrait stelae of two soldiers of Legio VII C.p.f., Gaius Lucretius and Lucius Caesius Bassus*, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103, Split 2010, 63-80.

Maršić 2015

D. Maršić, *Salonitanska portretna stela Viridomara i Pame*, u: *Tusculum* 8, Solin 2015, 7-24.

Maršić 2016

D. Maršić, *Portretna stela iz crteža Rafaela Martinija i njezina grupa*, u: *Tusculum* 9, Solin 2016, 13-32.

Matijević 2009

I. Matijević, *Dva neobjavljena natpisa Druge kohorte Kiresta iz Dalmacije = Two unpublished Inscription of the Second Cohort Cyrrhestarum from Dalmatia*, u: *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru = journal of the Archaeological Museum in Zadar* 23, Zadar 2009, 35-44.

Matijević 2015

I. Matijević, *Rimski vojnici i njihovi oslobođenici na natpisima iz Salone iz doba principata*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 108/1, Split 2015, 131-156.

Matijević 2019a

I. Matijević, *Ala Parthorum i ala Pannoniorum na natpisima iz Salone*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 112/I, Split 2019, 71-97.

Matijević 2019b

I. Matijević, *Pripadnici rimskih carskih ratnih mornarica u Saloni*, u: Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 61, Zadar 2019, 47-68.

Matijević 2019c

I. Matijević, *Životni suputnici rimskih vojnika na salonitanskim nadgrobnim natpisima iz doba principata*, u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 51/2, Zagreb 2019, 61-116.

Matijević 2020a

I. Matijević, *Vojna posada u Saloni u 1. stoljeću*, u: Historijski zbornik LXXIII/1, Zagreb 2020, 1-22.

Matijević 2020b

I. Matijević, *Officium consularis provinciae Dalmatiae = Vojnici u službi namjesnika rimske Dalmacije u doba principata*, Split 2020.

Mesihović 2011

S. Mesihović, *Antiqvi Homines Bosnae*, Sarajevo 2011.

Migotti 2009

B. Migotti, *Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora*, u: Archaeologia Adriatica III, Zadar 2009, 155-171.

Migotti 2010

B. Migotti, *Rimska vojnička stela iz Svojića na Kordunu*, u: J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić (ur.), *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj 2010, 93-114.

Migotti 2012

B. Migotti, *Introduction and Commentaries*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman Province of Pannonia*, Oxford 2012, 1-28.

Migotti 2013

B. Migotti, *Can soldiers on 3rd-century stela in Pannonia be recognized only by the sagum?*, u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (ur.), *Rimska vojna oprema*

u pogrebnom kontekstu, Radovi XVII. ROMEC-a = *Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*. Proceedings of the XVIIIth ROMEC Zagreb 2010, Zagreb 2013, 259-272.

Migotti 2016

B. Migotti, *The military stelae of northern Croatia*, u: J. Horvat (ur.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Ljubljana 2016, 171-191.

Migotti 2017

B. Migotti, *Nadgrobni spomenik obitelji Aurelija Januara iz Dobrinaca kod Rume (Caput Bassianense)*, u: *Tusculum* 10/2, Solin 2017, 129-141.

Migotti et al. 2018

B. Migotti, I. Radman-Livaja, M. Šašel Kos, *Roman funerary monuments of South-Western Pannonia in their material, social and religious context*, Oxford 2018.

Miletić 2010

Ž. Miletić, *Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije*, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010, 113-178.

Murešan, Murešan 2016

L.-M. Murešan, I. Murešan, *Roman law concerning funerary monuments. Case study based on some funerary epigraphs belonging to military personnel on both sides of the middle and lower Danube*, u: *Banatica* 26/I, Ričica 2016, 119-133.

Paškvalin 2012

V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2012.

Patsch 1900

C. Patsch, *Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XII, Sarajevo 1900, 169-194.

Patsch 1902a

C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Fünfter Theil*, u: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina* 8, Beč 1902, 61-130.

Patsch 1902b

C. Patsch, *Rimska mjesta u konjičkom kotaru*, u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIV, Sarajevo 1902, 303-333.

Patsch 1904

C. Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Sechster Theil*, u: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina 9, Beč 1904, 171-301.

Patsch 1914

C. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju*, u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXVI, Sarajevo 1914, 141-221.

Patsch 1915

K. Patsch, *Zbirka rimskih i grčkih starina u bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju*, Sarajevo 1915.

Periša 2008

D. Periša, *Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?*, Archaeologia Adriatica 2/2, Zadar 2008, 507-517.

Pilipović 2008

S. Pilipović, *La scena di caccia: motivo di decorazione delle stele funerarie della Moesia Superior*, u: Starinar LVI/2006, Beograd 2008, 337-352.

Pinterović 2014

D. Pinterović, *Mursa*, Osijek 2014.

Pochmarski 2019

E. Pochmarski, *Beobachtungen zu den Sarkophagen aus Mursa und Cibalae*, u: R. Bužančić (ur.), *Cambijev zbornik: zbornik radova posvećenih osamdesetogodišnjici života Nenada Cambija*, Split 2019, 247-260.

Popović et al. 1987

Lj. B. Popović, N. Cambi, D. Srejović, B. Borić-Brešković, V. Popović, B. Lukić, V. Kostić, *Antički portret u Jugoslaviji = Classical portraits in Yugoslavia*, Beograd 1987.

Radman-Livaja 2004

I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia, Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004.

Radman-Livaja 2005

I. Radman-Livaja, *Finds of Roman Military Equipment from Teutoburgium*, u: Z. Visy (ur.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies Pecs: University of Pecs*, Pečuh 2005, 939-952.

Radman-Livaja 2010a

I. Radman-Livaja, *Lokaliteti civilnog karaktera i slučajni nalazi*, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010, 247-261.

Radman-Livaja 2010b

I. Radman-Livaja, *Siscia kao rimsko vojno uporiše*, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010, 179-212.

Radman-Livaja 2012

I. Radman-Livaja, *The Roman Army*, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman Province of Pannonia*, Oxford 2012, 159-189.

Radman-Livaja, Vukelić 2015

I. Radman-Livaja, V. Vukelić, *Roman Military Inscriptions from Siscia: An Overview*, u: L. Ferdinandov Vagalinski, N. Sharankov (ur.), *Limes XXII Proceedings of the 22nd international Congress of Roman Frontier studies Ruse, Bulgaria, September 2012*, Sofia 2015, 399-405.

Raknić 1965

Ž. Raknić, *Dvojni epigrafički spomenik iz Burnuma*, u: *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru = journal of the Archaeological Museum in Zadar* 3, Zadar 1965, 71-84.

Rendić-Miočević 1957

D. Rendić-Miočević, *Nova kasnoantička stela iz Solina*, u: Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI-LIX/2, Split 1957, 156-162.

Rendić-Miočević 1959

D. Rendić-Miočević, *Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije*, u: Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru = journal of the Archaeological Museum in Zadar 1, Zadar 1959, 107-131.

Rendić-Miočević 2013

A. Rendić-Miočević, *The Marble Funerary Stele of the Cohors II Varcianorum Equitata's Veteran Titus Flavius Ateboduus from the Odra Village near Zagreb*, u: N. Cambi, G. Koch (ur.), *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog carstva: zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009. Split = Funerary Sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire: proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from September 27th to the 30th 2009*, Split 2013, 343-381.

Sanader 2002

M. Sanader, *Tilurium, Burnum, Bigeste. Novi prilog dataciji Delmatskog limesa*, Arheološke studije i ogledi, Zagreb, 2002, 120–128.

Sanader 2008

M. Sanader, *Imago provinciarum*, Zagreb 2008.

Sanader 2010

M. Sanader, *O problemima topografije hrvatskog dijela dunavskog limesa na temelju novijih arheoloških istraživanja*, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010, 221-246.

Sanader, Tončinić 2010

M. Sanader, D. Tončinić, *Gardun – antički Tilurium*, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010, 33-112.

Sanader, Tončinić 2021

M. Sanader, D. Tončinić, *Grabdenkmäler der Cohors II Cyrrhestarum Sagittaria. Ein Beitrag zur Erforschung der kollektiven Identität und Erinnerungskultur innerhalb der römischen Armee*, u: Johannes Lipps (ur.), *People Abroad. Proceedings of the XVI. International Colloquium on Roman Provincial Art, April 9-13th 2019*, Tübinger Archäologische Forschung 31, Tübingen 2021, 127-137.

Schejbal 2003

B. Schejbal, *Municipium Iasorum (Aquae Balissae)*, u: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia = Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia II*, Ljubljana 2003, 99-129.

Schöauer 2001

S. Schönauer, *Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93/1, Split 2001, 223-515.

Sergejevski 1932

D. Sergejevski, *Spätantike Denkmäler aus Zenica*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XLIV, Sarajevo 1932, 35-56.

Sergejevski 1948

D. Sergejevski, *Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* III, Sarajevo 1948, 167-187.

Speidel 2012

M. Speidel, *Dressed for the Occasion. Clothes and Context in the Roman Army*, u: Marie-Louise Nosch (ur.), *Wearing the Cloak. Dressing the Soldier in Roman Times*, Oxford 2012, 1-12.

Starac 2008

A. Starac, *Volumen, stilus, codex ansatus. Examples on relief tombstones from Istria*, u: C. Franek, S. Lamm, T. Neuhauser, B. Porod, K. Zöhrer (ur.), *Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag*, Beč 2008, 933-943.

Stewart 2009

P. Stewart, *Totenmahl reliefs in the northern provinces: A case-study in imperial sculpture*, *Journal of Roman Archaeology* 22, 253-274.

Šašel 1974

J. Šašel, *Die Limes-Entwicklung in Illyricum*, Actes du IX congrès international d'études sur les frontières romaines, 1974, 193 – 199.

Šašel Kos 2016

M. Šašel Kos, *Bilješka o mornaričkom centurionu Likeju iz Apsora*, u: *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 3, Zadar 2016, 111-124.

Šegvić 1996

M. Šegvić, *Croatiae schedae epigraphicae latinae (CSEL) Inscriptiones quae in Croatia ab anno MCMXCI usque ad annum MCMXCV repertae et editae sunt*, u: *Opvscvla Archaeologica* 20, Zagreb 1996, 131-139.

Šimić-Kanaet, Tončinić, Radović 2005

Z. Šimić-Kanaet, D. Tončinić, S. Radović, *Jama sj 55 iz Tilurija*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98/1, Split 2005, 107-120.

Škegro 1997

A. Škegro, *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnae et Hercegovinae*, u: *Opvscvla Archaeologica* 21, Zagreb 1997, 85-116.

Tončinić 2011

D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije = Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*, Split 2011.

Truhelka 1893

Ć. Truhelka, *Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina*, u: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina* 1, Beč 1893, 273-302.

Ubi Erat Lupa

F. Harl, O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/>

Vukmanić 2017

I. Vukmanić, *Dunavski limes u Hrvatskoj*, doktorski rad, Zagreb 2017.

Wilkes 1969

J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Wood 2015

S. Wood, *Portraiture*, u: E. A. Friedland, M. Grunow Sobocinski, E. K. Gazda (ur.), *The Oxford Handbook of Roman Sculpture*, Oxford 2015.

Zaninović 1996

M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996.

Zaninović 2007

M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik 2007.

Zaninović 2010

M. Zaninović, *Rimska vojska u Iliriku*, u: I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, Zagreb 2010, 13-32.

Zaninović 2015

M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.